

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького

Дипломна робота

Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконала:
студентка 6 курсу, групи 611
Спеціальності 014 Середня освіта (історія)
Куку Ганна Геннадіївна
Керівник: к.і.н. доц. Балух О.В.

Рецензент: _____

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 3

від «24» листопада 2021 р.

Зав. кафедри _____ проф. Ботушанський В.М.

Чернівці – 2021

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. СТУПІНЬ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ.....	7
1.1. Джерельна база дослідження.....	7
1.2. Історіографія.....	12
РОЗДІЛ II. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ З МУСУЛЬМАНСЬКИМ СВІТОМ ТА ЙОГО СОЮЗНИКАМИ.....	23
2.1. Відносини Б. Хмельницького з Кримським Ханством та Османською імперією у процесі формування антипольської коаліції.....	23
2.2. «Придунайська» політика гетьмана.....	35
Розділ III. УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА ТА БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 Р.....	51
3.1. Українсько-російські відносини на початку національно-визвольної війни (1648-1653 рр.).....	51
3.2. Українсько-московські переговори, Переяславська рада та укладення «березневих» статей.....	66
Розділ IV. ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КУРС ГЕТЬМАНЩИНИ В 1654-1657 рр.	73
4.1. Становлення, особливості функціонування та напрями діяльності дипломатичної служби «Війська Запорозького».....	73
4.2. Пошук Б. Хмельницьким нових зовнішньополітичних орієнтирів у 1654- 1657 рр.....	81
ВИСНОВКИ.....	97
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	101

ВСТУП

Національно-визвольна війна українського народу, що розпочалася на початку 1648 р. під керівництвом Б. Хмельницького, стала епохальною подією в історії України і за своїм значенням і суттю визначила розвиток нашої державності на століття наперед. З одного боку, було відновлену українську державність, втрачену після падіння Галицько-Волинської держави, з іншого, як показала історія, покладено початок взаємовідносин з Москвою, які поступово трансформувалися із союзницьких у планомірну політику обмеження і ліквідації держави Війська Запорозького. Історичне бачення цих подій не завжди було однозначним. В часи Російської імперії та радянський період оцінка була однозначно позитивною. У період незалежності України в поле зору дослідників потрапили широке коло джерел, які дозволяють по новому проаналізувати події середини XVII ст. та інтерпретувати їх не так однозначно, як раніше. Значною мірою подібні судження стосуються зовнішньої політики козацької держави періоду гетьманування Б. Хмельницького.

Війна поставила перед гетьманом і козацькою старшиною багато актуальних проблем відносно осмислення державотворчих перспектив: формування політичної системи козацької держави, досягнення політичної автономії у складі Корони Польської або повного державного суверенітету, встановлення кордонів Війська Запорозького, вибору методів ефективного захисту прав козаків, міщан, селянства, релігії, союзників, зовнішньополітичних орієнтирів і т.д. У ході Визвольної війни, коли часто військові успіхи і поразки випереджали розуміння їх значення для творення держави, Б. Хмельницький та його наступники змушені були уточнювати, значно корегувати, в тому числі під впливом зовнішньополітичних факторів, а також керуючись своїми орієнтаціями і пріоритетами, власні ідеї і дії. Їх аналіз та інтерпретація має важливе наукове значення для розуміння історії державотворення досліджуваного періоду.

Поява та розвиток нових поглядів, спрямованих на аналіз дипломатичної діяльності Б. Хмельницького, з одного боку, та необхідність їх узагальнення та осмислення, з іншого, зумовили актуальність нашої роботи. В умовах наявної історіографічної та джерельної бази маємо констатувати неоднаковий рівень дослідження зовнішньополітичної діяльності гетьмана Б. Хмельницького. Так, формування і розвиток українсько-польських відносин, на нашу думку, добре висвітлені у вітчизняній та зарубіжній історіографії, тому у роботі, зважаючи на певну обмеженість її обсягів, цей аналіз здійснювався побіжно. Натомість здійснено аналіз відносин з такими країнами як Молдавське князівство, Трансільванія, Швеція, Кримське ханство, Османська імперія, Московське царство та ін. Окремий розділ роботи стосується формування відносин з Московським царством, що зумовлено наявністю джерел, які інтерпретовані по різному, часто діаметрально протилежно в історіографії. Особливо це вдається простежити при оцінці вибору зовнішньополітичних векторів в останні роки життя гетьмана, коли Московське царство всупереч Березневим статтям 1654 р. підписало Віленське перемир'я, а тим самим підштовхнуло Б. Хмельницького до пошуку нових союзників у війні з Польщею. Процес розчарування в ході розвитку союзницьких відносин з Москвою та пошук нового протектора певною мірою з ідеологічних причин замовчувався у історіографії «імперського» та «радянського» періоду, що зумовило необхідність нового переосмислення подій того часу.

Метою роботи є висвітлення зовнішньополітичної діяльності гетьмана Б. Хмельницького в ході національно-визвольної війни українського народу, а також аналіз дипломатичної політики гетьмана в контексті пошуку партнерів щодо формування антипольської коаліції

Завдання, виходячи з мети роботи, поставлені наступні:

- визначити динаміку відносин Б. Хмельницького з мусульманськими країнами, зокрема, Османською імперією, а також залежними від неї

країнами – Кримським ханством, Молдавським князівством та Трансільванією;

- дослідити розвиток відносин Війська запорозького з Московським царством, дати аналіз Переяславські раді та Березневим статтям крізь призму новітньої української історіографії;
- розкрити дипломатичну Б. Хмельницького у 1654-1657 рр. та показати процес пошуку ним нових зовнішньополітичних партнерів після порушення Московською державою умов Березневих статей;
- дати характеристику сформованим дипломатичним структурам української козацької держави, а також вивчити особливості їх функціонування в контексті визначення місця та значення для діяльності Війська Запорозького .

Об’єктом дослідження став аналіз розвитку державотворчих процесів у ході національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького.

Предметом вивчення стала зовнішньополітична діяльність гетьмана Б. Хмельницького в контексті налагодження дипломатичних контактів та пошуків союзників у війні з Річчю Посполитою.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені роками правління Б. Хмельницького і охоплюють період від 1648 до 1657 рр. Водночас відзначимо, що при аналізі певних аспектів вивчення міжнародних відносин того часу ми побіжно торкалася і попередніх етапів, і пізнішого часу, коли потрібно було показати внесок Б. Хмельницького у становлення і розвиток дипломатичних служб та церемоніалу Гетьманщини подальших періодів.

Методологічною основою дослідження є принципи: об’єктивності, історизму та системності. Вони зумовлюють вивчення і узагальнення інформації з урахуванням науково-критичного аналізу всіх досліджуваних джерел та літератури відносно предмету дослідження. З метою розв’язання поставлених завдань були використані такі загальнонаукові методи як аналіз,

синтез, описовий, проблемний, історико-хронологічний, історико-порівняльний методи. В процесі вивчення джерельної бази застосовано суто джерелознавчі методи (внутрішня та зовнішня критика джерел, бібліографічний опис). Використаний комплекс методів і принципів дослідження є достатнім для досягнення завдань і мети роботи

Структура роботи. Робота складається з чотирьох розділів, в основу яких покладено проблемно-хронологічний підхід. Перший розділ аналізує джерельну базу та історіографію проблеми, другий – відносини Б. Хмельницького з Кримським ханством, Османською імперією та Молдавським князівством, третій характеризує стосунки гетьмана з Московським царством, четвертий розділ описує його зв'язки з Швецією, Трансільванією, Москвою, мусульманськими країнами на останньому етапі життя гетьмана.

РОЗДІЛ І.

РОЗДІЛ І. СТУПІНЬ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Джерельна база дослідження

Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького привертала до себе увагу літописців вже з самого її початку, а перші наукові публікації джерел з її історії здійснюються вже з XVIII ст. Проте з огляду на підколоніальне становище України публікація джерел здійснювалася досить невисокими темпами і не рідко під тиском жорстокої імперської цензури. Не завдяки урядам держав-метрополій, а всупереч їй українські археографи все ж поступово розширювали джерельну базу досліджень історії Національно-визвольної війни і цим робили неоціненну послугу історичній науці взагалі. Класичним прикладом є діяльність Київської археографічної комісії, до складу якої входив Т. Г. Шевченко і його однодумці (М.І. Костомаров, П. О. Куліш та ін.), яким вдалося надрукувати на сторінках видань комісії ряд важливих джерел. В радянські часи становище українських істориків було особливо складним, тут джерелознавство та археографія Національно-визвольної війни було взагалі занедбаними, а публікація джерел відбувалася переважно з нагоди чергового ювілею.

Так, до так званого 300-річчя возз'єднання України з Росією вийшов три томник документів (більшість з яких були археографічним повторенням) [3; 4; 5], а публікація четвертого тому (у ньому містилися документи з польських архівів) був затриманий і побачив світ аж 1965 р. [11]. Після цього академічні видання джерел взагалі припинилися, хоча публікації поодиноких джерел або невеликих підбірок документів періодично з'являлися на сторінках журнальних видань.

Заповнити дану прогалину вдалося завдяки упорядкованому проф. Ю. Мициком фундаментальному 4-томному збірнику «Джерел з історії національно-визвольної війни українського народу» (Київ, 2012-2015 рр.).

У першому його томі вміщено джерела за 1648-1649 рр. Це переважно джерела виявлені упорядником у польських архівосховищах у Варшаві (Архів Головний Давніх Актів, Національна Бібліотека, Бібліотека Варшавського університету), Кракова (Бібліотека Чарторійських, Бібліотека Польської Академії наук, Ягеллонська бібліотека), Вроцлава («Оссолінеум», Бібліотека Вроцлавського університету), меншою мірою українських архівосховищ Києва (ЦДІА України у Києві, Національна бібліотека у Києві), Львові (Національна бібліотека у Львові), Дніпропетровська (Дніпропетровський історичний музей), Харкова (НБ ім. В. Г. Короленка), білоруських (ЦДІА Білорусі у Мінську), російських (Російський Державний Архів Давніх Актів у Москві, Публічна бібліотека у Петербурзі) [6]. Вказаний збірник ґрунтується в основному на попередній роботі автора, яка була написана ним ще у 1996 р. Праці Ю.Мицика, а також упорядковані ним збірники документів, стали для нас основою для аналізу дипломатичної діяльності Б. Хмельницького.

Другий том збірник висвітлює документи 1650-1651 рр, третій том – 1651-1654 рр., четвертий том – 1655-1658 рр. Ця титанічна праця, зроблена автором за редакцією відомих істориків В. А. Брехуненка, Д.В. Буріма, О.О. Мавріна, П. С. Соханя, Г. К. Швидько стала архіважливим доповненням до розпорошених і документах, виданих у різні часи [7].

Серед найбільш інформативних та важливих документів, опублікованих у описаній праці, назвемо кілька, які були використані у нашій роботі. Це листування А. Кисіля та Б. Хмельницького, Листи Богдана Хмельницького до короля Речі Посполитої Владислава IV, Промови Максима Кривоноса із закликом розірвати союз з Кримським ханством, Нотатки з паперів королівського секретаря Єроніма Піночі, Уривки з листів папського нунція Джованні де Торреса до римської курії, Лист папського нунція Джованні де Торреса до кардинала Панцироло, Універсали Богдана Хмельницького, Лист молдавського господаря Василя Лупу до коронного підчашого Миколая Остророга, Лист дипломата Речі Посполитої, львівського підкоморія Войцеха М'ясківського до високопоставленого представника уряду Речі Посполитої,

Уривки з чолобитної константинопольського архімандрита Амфілохія до царя Олексія, Інструкція київського митрополита Сильвестра Косова, дана його послу до короля Яна Казимира о. Климентію Оксеновичу- Старушичу та ін (Том 1); листи Богдана Хмельницького до дипломатів Османської імперії, кримського хана, Молдавського господаря, табірні щоденники польських шляхтичів, листи татарського хана до Богдана Хмельницького та ін [7]; Листи польного коронного гетьмана М. Калиновського до короля Яна Казимира, Листи І. Радзейовського до генерального писаря І. Виговського, Листи гарнізону Речі Посполитої до Б. Хмельницького, Листи кримського візира Сефер Кази-аги до молдавського господаря Василя Лупу, Умови мирної угоди з Річчю Посполитою, викладені у листі Б. Хмельницького до молдавського господаря В. Лупу, Лист Б. Хмельницького до ротмістра Яна Кондрацького, Уривок з «Історії польської» Я.В.Рудавського, Уривок з хроніки («Літопис Молдавської землі...») Мирона Костіна та ін. [8]; – Царська грамота ніжинському полковнику Івану Золотаренку, Уривок з рукопису, який містить у собі регести універсалів українських гетьманів, Лист кримського хана МухамедГірея IV до короля Яна Казимира, Лист Криштофа Паца, канцлера ВКЛ, до князя Богуслава Радзівіла, Лист короля Яна Казимира до сандомирського воєводи Яна Замойського, Лист-маніфест царя Олексія до Війська Запорозького, Лист Кжиштофа Паца, канцлера ВКЛ, до коронного конюшого Олександра Міхала Любомирського та ін [9].

Загалом вся численна джерельна база може бути поділена на такі види:

1. Розпорядча документація вищих державних та церковних влад з питань внутрішньополітичного характеру - універсали, накази, грамоти, привілеї, укази тощо;
2. Дипломатичні джерела (міжнародні договори та угоди, міждержавна кореспонденція, дипломатичні інструкції, посольські звіти й реляції, записи дипломатичних переговорів);

3. Матеріали станово-адміністративних органів (матеріали сеймів та сеймиків Речі Посполитої - сеймові конституції, сеймові діяріуші, сеймові інструкції тощо; акти земських соборів у Росії);

4. Матеріали поточного діловодства («доклади», виписи, відписки тощо, актові книги Речі Посполитої, військові реєстри, офіційна та напівофіційна кореспонденція).

Наративні джерела можна поділити на три види:

- 1) літературно-публіцистичні твори;
- 2) мемуарні джерела - щоденники та мемуари;
- 3) літописи та хроніки

Зрозуміло, що основну увагу в процесі написання даної роботи було звернено на дипломатичну документацію.

Значна частина джерел з історії визвольних подій знаходиться у архівосховищах, які можна поділити на дві групи: 1) державні архіви, 2) відділи рукописів бібліотек та музеїв. Найважливішим з вітчизняних архівосховищ, де зберігаються джерела з історії України, є Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДІАК), заснований 1947 р. його попередником був Київський центральний історичний архів (1922), що з 1932 р. діяв під назвою Київський обласний історичний архів. До складу ЦДІАК увійшли також фонди ліквідованого Київського центрального архіву давніх актів (КЦАДА), що існував з 1852 р 1977 р. до ЦДІАК були передані матеріали його харківської філії, утвореної на базі колишнього Історичного архіву. Найціннішим зібранням джерел з історії Визвольної війни в ЦДІАК є матеріали колишнього КЦАДА, передусім книги судово-адміністративних та фінансових установ Речі Посполитої. Саме тут накопичувалися джерела, що висвітлювали хід визвольної боротьби народних мас України, оскільки саме до судів зверталися феодалі Речі Посполитої зі скаргами на своїх підданих. Ці книги писалися українською та польською мовами, хоча в Галичині переважно вживали латинь. Згадані книги містять різнопланові матеріали, а документи, що входять до їх складу, відрізняються і за формою, і за способом фіксації.

Вони представлені протоколами (чернетковими записами), індуктами (біловими записами), фасцикулями (зв'язками окремих документів), а також сумаріушами. Серед них можна вирізнити обляти (записи до книг оригінальних документів, що були представлені для фіксації) та видимуси (оригінальні копії, зняті з облят).

Певна частина згаданих документів опублікована в радянський період. Так, у 1941 р. М.Н. Петровський та В.К. Путілов зібрали більшість відомих на той час документів про діяльність Б.Хмельницького та видали окремою збіркою [12]. У середині 50-х рр. ХХ ст. надруковане уже згадуване тритомне видання документів історії національно-визвольної війни [3, 4, 5]. Також виокремимо працю, що вийшла під упорядкуванням І. Крип'якевича [10].

Окремо серед різновиду наративних джерел виділимо праці сучасників війни – іноземців. Для нас дуже пізнавальною та інформативною була робота П. Шевальє [18], французького офіцера, який до 1645 року командував загоном козаків, завербованих французьким урядом в Україні. Праця була написана протягом 1653-1663 рр. і проливає світло на тонкощі дипломатичної боротьби у ході національно-визвольної війни.

Серед вітчизняних наративних джерел не можна не виокремити відомі літописи С.Величка та Г.Габ'янки та Самовидця [14, 15]. Прикметно, що у літописах не лише докладно розповідається про Визвольну війну українського народу 1648-1654 років, а й подається економічна, політична і культурна характеристика країни, факти з історії Московського царства, Речі Посполитої, Угорського королівства, Швеції, Молдовського князівства, Османської імперії та інших держав.

Оригінали опублікованих джерел знаходяться також і в архівних сховищах сусідніх держав, зокрема Польщі, Російської федерації, Швеції, Молдові, Туреччини та ін. Важливо, що значна частина з них (деякі джерела є неопублікованим до цього часу) видані у фундаментальних збірниках документів, які використані авторкою цієї роботи.

1.2. Історіографія проблеми.

Історіографічна база досліджуваної проблеми загалом є досить великою. Її початок тягнеться ще від середини XVII ст., коли з'являються перші спроби опису подій перших кроків у зовнішній політиці українського гетьмана. Проте перші більш-менш критичні роботи можемо датувати XVIII-XIX ст. Так, уже у XIX ст. видруковуються перші монографічної літератури та археографічні видання, у яких висвітлювалися окремі аспекти нашого дослідження. Водночас розвиток української культури і національної свідомості висував потребу наукової синтези історії України за якомога ширшої її популяризації.

Характерно, що низка українських істориків (В. Антонович, М. Грушевський) XIX - початку XX ст. досить негативно відгукуються про зовнішню політику Б. Хмельницького. Ними також було чимало зроблено для того, аби довести неспроможність Б. Хмельницького вирішувати різні актуальні державні питання (військові, економічні, дипломатичні та інші) дійсно результативно та в інтересах переважної більшості українського народу. Так, противники Богдана Хмельницького більш пізніх періодів написали чимало про неефективність й незграбність його зовнішньої політики. Наприклад, В. Антонович був переконаний, що дипломатія гетьмана не уявляла собою якоїсь цілісної системи, а насправді була хаотичними борсаннями у різні часи - до Москви, татарського Криму, Швеції, Молдавії та деяких інших країн [23]. Крім того, М. Грушевський писав, що Богдан Хмельницький був завжди досить нерозбірливим у виборі потенційних союзників, нерідко шукаючи їх серед країн, що представляли два різні і ворогуючі один одному світи – мусульманський і немусульманський [64, С. 504].

Окремі українські історики особливо закидають козацькому гетьманові в тому, що він на протязі кількох років мав союзні стосунки з Кримом. Таку думку, зокрема, висловив М. Грушевський. В українсько-татарському союзі він не бачив нічого позитивного, навпаки автор вважав, що насправді татарські

союзники стали великими ворогами України, які, «ніби кліщ», впилися у тіло молодій Українській державності [64, С. 504]. В розумінні М. Грушевського союз з кримськотатарськими силами був злочином Б. Хмельницького. Подібне критичне ставлення було притаманне і П. Кулішу. Останній критикував «батька Хміля» за те, що він у своїй боротьбі проти Польщі спирався в основному не на свої, козацькі сили, а власне на татарські війська [75, С. 43–45].

Певні стереотипи в історіографії склалися і відносно радянського періоду. Прийнято вважати, що офіційна позиція влади щодо прославлення Б. Хмельницького всіма істориками сприймалася як офіційний дороговказ. Проте так було не завжди. Слід назвати праці таких істориків, як М. Петровського [105], М. Яворського [147], С. Божко [33], які вивчали події середини ХУП ст. Союз з Москвою, за Покровським став політичною необхідністю для України, оскільки вона могла бути розчавленою між Польщею і Москвою. Цар поступово перетворював державу козаків на провінцію Московської держави, а козацька старшина у свою чергу змушена була шукати захисту. Це, на думку Покровського, призвело до Гадяцької угоди, а потім - до Переяславських статей 1659 р.

М. Яворський стверджував, що національно-визвольна війна була дворянською революцією. Оцінюючи входження Гетьманщини до складу Московії, він твердив, що дворянський устрій поширювався в Україні і без участі Москви: приєднання лише закріпило цей процес [147, С.54].

На думку С. Божка, «народні маси скинули шляхетське панство, але невелика група «реєстрових» за допомогою духовенства утворила новий лад під назвою «Гетьманщина». Переяславська рада 1654 р. стала лише допомогою старшині, яка під протекторатом царя призвела до нового закріпачення революційних мас» [33, С.40].

Певні аспекти дослідження цієї проблематики заклали праці М. Покровського [74]. Побудована вона на основі джерел Чигиринської козацької ради 1657 р., військових подій під Глуховом і Ставищами 1664 р. і

торкаються останніх місяців життя Б. Хмельницького та початку Руїни в Україні.

В міжвоєнний період вагомий внесок у вивчення Хмельниччини зробив І. Крип'якевич. Він присвятив свій доробок дипломатичній історії середини XVII ст., а також різним соціально-економічним та суспільно-політичним аспектам тієї епохи. У питанні щодо еволюції поглядів гетьмана вчений пішов вслід за М. Грушевським, підтвердивши думку щодо змін в свідомості Б. Хмельницького після завершення осінньої кампанії 1648 р. [86].

Варто відзначити, що радянська історіографія керувалася абстрактною політизованою схемою, котра витікала з офіційної концепції «возз'єднання України з Росією». Очевидно, що у радянський час інше трактування такої теми було закрите Власне, як і праці М. Грушевського та інших істориків, яких оголосили «буржуазними націоналістами».

Не зважаючи на заборону цензури торкатися окремих складних питань, які суперечили офіційному тлумаченню історії України середини XVII ст., історична наука все ж таки не стояла на місці. Розпочався новий етап і публікації джерел, великих успіхів було досягнуто в сфері соціально-економічних досліджень. Тут можна згадати праці М.Марченка [93] і К.Стецюка [129]. Дослідники вивчали події часів гетьманства Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Брюховецького та ін. У роботах авторів можна простежити певні твердження, які можна назвати неузгодженими з офіційною наукою, як, наприклад, опис подій активного втручання боку Москви, (як і Варшави та Стамбула) у внутрішні справи України.

Значний інтерес у працях 80-х рр. XX ст. становлять також дослідження Ф. Шевченка [146], Г. Швидько [144], М. В.Борисенка [36]. Не дивлячись на те, що дещо заангажовано висвітлюють події національно-визвольної війни, а тематика досліджень здебільшого соціально-економічна, було цікаво простежити у працях ставлення місцевого населення на різні заходи Б. Хмельницького у ході дипломатичної діяльності.

Даючи аналіз працям української національної історичної школи 90-х років ХХ ст, варто зазначити, що історична наука заклала підвалини серйозного фундаментального дослідження української державності. У цей час в незалежній Українській державі стало можливим повернутися до її глибокого вивчення. Протягом цих років вийшли змістовні праці Я. Дашкевича, В. Смолія, В. Сергійчука, Н. Яковенко, Ю. Мицика, В. Степанкова, О. Гуржія, В. Замлинського, Я. Федорука, Т. Яковлевої та інших, в яких велика увага приділялася зовнішньополітичній діяльності Б. Хмельницького.

Так, наприклад, монографія Т. Яковлевої стосується складному періоду розвитку Гетьманщини після Переяславської ради 1654 р. і останнім рокам гетьманства Б.Хмельницького [149]. У праці використане широке коло джерел, проведений аналіз внутрішніх і зовнішніх причин вибору зовнішньополітичних векторів, водночас заперечуються деякі традиційні концепції і схеми.

Цілу низку праць з даної проблеми написав В. Смолій. Аналізуючи національно-визвольну війну, він зробив висновок, що після війни «до 60 % населення проголосило себе козаками, серед них були представники різних категорій населення: бояри, шляхта, міщанство, селяни». Але з 1654 р. козацтво, на думку автора, «поступово втрачає свій соціально-політичний потенціал, а зумовлено це в тому числі формуванням протекторських відносин з Московським царством. Автор відзначає та інтерпретує особливості і тонкощі тодішніх дипломатичних відносин» [119].

90-і рр. ХХ ст. ознаменувалися також серйозними дослідженнями Я. Федорука [139, 140]. Ці роботи особливо ретельно нами опрацьовувалися, оскільки автор в хронологічній послідовності описує зародження зовнішньополітичної діяльності Б. Хмельницького і простежує її аж 1657 р. Окремі розділи монографії Я. Федорука аналізують відносини Гетьманщини з Кримським ханством та Туреччиною, Московським царством, Швецією,

Молдавією. Загалом, станом на той час, це була одна з основних робіт з досліджуваної проблематики.

Грунтовним дослідження про періоду незалежності є монографія В.Степанкова та В.Смолія про постать Б. Хмельницького [121]. На значній документальній базі автори простежують основні етапи життєвого шляху Б. Хмельницького, показують обставини, які зумовили формування його світоглядних бачень, вплинули на політичний вибір. Б. Хмельницький розглядається як гетьман, політичний діяч, полководець, і, що найважливіше для нас, дипломат. Постать гетьмана змальована на широкому історичному тлі, де живуть і мислять десятки історичних осіб, доля яких в тій чи іншій переплітається з долею гетьмана. Дуже актуальними тут став аналіз відносин гетьмана з правителями Криму, Туреччини, Московії, Молдавії, Швеції та інших країн.

Окремо зовнішній політиці Гетьманщини того часу присвячені монографії та статті Т.В. Чухліба. Автор констатує, що результаті революційних подій середини XVII ст. в Україні сформувалась власна національна дипломатична служба, яка переконливо засвідчила власну життєздатність протягом усієї другої половини XVII ст. і початку наступного XVIII ст. [141]. Т. Чухліб пропонує основи дипломатії Б. Хмельницького, коли він здійснив спроби налагодити союзницькі відносини одночасно з кількома правителями Європи, назвати «полівасалітетом» [142]. Водночас автор використовує у своїх роботах численні джерела, цитує їх на підтвердження власний думок, що для нас стало цікавим та пізнавальним.

Окрему категорію видань становлять праці узагальнюючого характеру. Попри їх значну кількість, особливо періоду незалежності істотно виокремлюються праця В.Головченко та В.Матвієнка [52]. Видання стало свого часу першим в українській історіографії дослідженням з історії української дипломатії. Привертає увага оригінальний підхід до опису, а також чіткий аналіз різних векторів дипломатії Б. Хмельницького: польського, московського, молдавського, шведського.

Слід відзначити внесок емігрантської україністики, яка завжди приділяла вивченню національно-визвольної війни особливу увагу. Дослідники з української діаспори розвивали і захищали концепцію українського національного будівництва, а відтак і власної зовнішньополітичної діяльності. Такі позиції були закладені і сформульовані їхніми попередниками у 20-40-х роках ХХ ст. Особливо велика роль в цьому належить правознавцям та історикам Українського вільного університету у Мюнхені, зокрема професорам Н. Полонській-Василенко [106, 107], О. Оглоблину [98, 99], Б. Крупницькому [88], С. Зеркаля [76], Б.С. Наріжного, П.Феденка та ін.

Серед пражських українських істориків найбільшу увагу національно-визвольній війні та проблемам розвитку дипломатії молодій державі приділяв П.Феденко [24]. Він наводить цікаві дані про діяльність Д. Грека, дипломатичного агента Б. Хмельницького, а пізніше – І. Виговського зі Швецією, а також – щодо планів Я. Коменського відносно створення шведсько-трансільвансько-української коаліції проти Польщі. Таку думку розвивають О. Оглоблин у працях, присвячених Хмельниччині [99]; український дослідник Р.Млиновецький [95] та канадський історик О.Субтельний [131].

У білоруській та російській історіографії Хмельниччини певна увага теж приділена досліджуваній проблематиці. В першу чергу варто згадати працю С.М.Соловйова «История России» – розділи, які стосуються України і Білорусії [124]. Джерельна база у даному випадку була вузькою, але в розробці російських документів він перевершив, як стверджують сучасні автори, Д. Бантиш-Каменського і цим доповнив прогалини, котрі залишилися у М. Костомарова. Висвітлюючи перший етап війни за Україну і Білорусію приблизно до 1657 р., С. Соловйов основну увагу звертав на військові дії тільки московських військ у Білорусії, не згадуючи при цьому про участь козацьких полків. Погляди С. Соловйова були традиційними для російської

школи - зображення чорними фарбами відповідальних дипломатів Б. Хмельницького, його наступника І. Виговського.

Інший вчений - М. Павлицев - набагато реалістичніше змальовував постать Б. Хмельницького та І. Виговського, звертаючи особливу увагу на їх дипломатичних якостях. Однак М. Павлицев дещо заплутався у складних перипетіях українських і білоруських подій, а також некритично підходив до джерел, сприймаючи на віру деякі артефакти, як «Заславські статті», «Лист запорозького отамана Гомона» та ін. [104.].

Д. Іловайський у V томі «Истории России» подає тільки окремі військові дії та переговорний процес з російськими воєводами. Як і його попередники, він в своїй праці майже не звертає уваги на внутрішню політику московського уряду в Україні і Білорусії. Досить позитивним, на наш погляд, є те, що автор відтворює міжнародне становище Польщі і поєднує події війни Росії з Польщею, з одного боку, і Польщею та Швецією - з іншого [77].

Треба відзначити, що в радянській історіографії з'явилося декілька праць, в яких розглядається проблема війни за Україну і Білорусь. Так, у праці І.Лочмеля є параграф, де розглядаються питання військових дій за Білорусію у 1654–1667 рр. [91]. Автор тут майже не зупиняється на історії самої війни або якщо і говорить про неї, то робить помилку (наприклад, щодо взяття московськими військами Білостоку і Бреста). Цінним є прагнення автора зробити узагальнюючі висновки, проте, на жаль, вони не підтверджуються фактичним матеріалом.

Цікавою, але суперечливою є проблема, поставлена у статті М. Рубінштейна. Автор стверджував, що «українська старшина мала давні плани на приєднання Білорусії і підносила питання про наступ на Білорусію ще на переговорах з Москвою в 1651 р. Приєднання Білорусії мало зміцнити її політичне становище і надати їй значних економічних вигод, цим самим відкриваючи самостійний шлях на Захід. Проте Москва тут же встановила свій контроль на завойованих білоруських землях. Усунувши українські військові загони, вона ввела в містах свої гарнізони» [108, С.45]. З таким твердженням

важко погодитися, адже українська старшина була переконана, що московський уряд в випадку своєї перемоги ніколи би не віддав Білорусію під її владу. Окрім того, не можна взагалі стверджувати, що українська старшина претендувала на всю Білорусію. Мова може йти тільки про південно-західні регіони, які межували з Україною.

Певним зрушенням у вивченні даної проблеми є робота О.Савича є [110]. Автору вдалося досить точно показати хід військових дій в Білорусії в 1654–1667 рр. Проте і тут деякі суттєві моменти пропущені. Наприклад, не йде мова про операції московських військ у Ліфлянському воєводстві, про облогу Рославля, Мстиславля, Шклова і т.д. Також цю проблему порушували такі історики, як М.Смирнов, О.Вайнштейн, Л.Абецедарський, О.Новосельський, О.Мальцев, Л. Заборовський, І. Галактіонов, Г.Санін та ін. [40; 21; 97; 92; 72-74]. Однак у публікаціях цих авторів прослідковуються дві протилежні оцінки московсько-турецьких стосунків. Так, на думку М. Смирнова, ці відносини були постійно ворожими і їх кінцева мета зводилася не тільки до боротьби за Азов, але і до протистояння турецько-татарським нападам на південних кордонах Московської держави та України.

З іншою точкою зору на дану проблему виступили дослідники О. Новосельський і О. Вайнштейн, які вважали, що головним суперечливим конфліктом був не Азов, а питання щодо об'єднання московських, українських і білоруських земель [97]. Звідси і характер московсько-турецьких стосунків змінювався в залежності від характеру боротьби проти Речі Посполитої за означені землі. Суть взаємовідносин Кримського ханства із сусідами, на їхню думку, зводилася до постійних набігів, інтенсивність та напрями яких змінювалися: то проти Речі Посполитої, то проти Москви. Якщо співвіднести це з періодами мирного розвитку взаємин Москви й Туреччини, то побачимо, що часто «пік» татарських набігів на південні землі припадає конкретно на ці мирні періоди московсько-турецьких стосунків. Відповідно виникло питання про ступінь самостійності ханів у зовнішній політиці.

Варто звернути увагу і на роботу О.Мальцева, де на досить солідній джерельній базі автор дає аналіз політиці московського уряду і його ставлення до різних прошарків населення [92].

Цінним дослідженням московсько-турецьких стосунків ХУІ ст. є праця О. Новосельського, яка хоч і висвітлює події першої половини століття, але її висновки і спостереження дають водночас напрямок і програму досліджень наступного періоду [97]. Так, висновки О. Новосельського щодо того, що причини постійної агресивності татар полягають передусім у феодальній соціально-економічній структурі соціально-політичного ладу Криму, в екстенсивному характері кочівницького господарства та принизливому ставленні до заняття землероба, не є повною мірою обґрунтованими. Підкреслюючи велике значення грабіжницьких походів в зовнішній політиці Кримського ханства, О. Новосельський також відзначає, що було би помилкою зводити зовнішню політику кримського хана тільки до того, від кого більше отримати (данини). Хижацьке ставлення кримської знаті щодо сусідів визначалося, очевидно, глибшими причинами. Зокрема, одним із важливих мотивів зовнішньої політики стало намагання ханів трактувати себе як правонаступників Золотої Орди.

Цікавими є дослідження Л.Заборовського щодо розвитку московсько-кримських стосунків 40-х - середини 50-х рр. [72, С.205], у яких автор вступає в дискусію з іншими дослідниками щодо проблеми загострення московсько-кримських взаємин після Переяславської ради 1654 р. Автор стверджує, що з боку Москви були зроблені спроби не лише нейтралізувати ханство, як писали його противники, але й заключити з ханом антипольський союз. Такі ідеї підтримали І. Галактіонов, Г. Санін Є. Чистякова та ін. [48, С.50], які розглядають спроби Москви і Варшави підписати антитурецький союз як спільний опір Туреччині.

Окремо варто відзначити основні тенденції у вольській історіографії. Польські науковці повністю не відмовилися від звичного для класиків польської історіографії погляду на національно-повстання середини ХVІІ ст.

як громадянську війну (домову в Польщі, козацьку війну). Автори праць, написаних за період існування ПНР, широко користувалися поняттями «визвольна війна українського народу». У працях другої половини 70-х - початку 80-х років цей термін вживається дуже рідко. Події української історії XVII ст. розглядають А. Геровський, Х. Самсонович та ін. [151] в категоріях суто козацьких повстань, бунтів підданих Речі Посполитої. Х. Самсонович, розкриваючи парадигму переростання повстання у визвольну війну проти шляхетського гноблення, відзначає, що це була також війна українців і поляків, які відрізнялися вірою, звичаями і мовою [152]. Аналізуючи військові дії і характер, автори цих досліджень звертають увагу на феномен інтернаціоналізації конфлікту, його наслідки для України і Польщі. Кроками на шляху інтернаціоналізації української проблеми, вважає З. Вуйцік, були союз Б. Хмельницького з кримським ханом, переговори представників Польщі з українськими гетьманами, які із самого початку набули міжнародного характеру [153]. Таким чином, можна впевнено стверджувати, що праці з проблем українського козацтва польських авторів становлять солідний внесок у дослідження цього оригінального феномену нашої вітчизняної історії. Запропоновані у них концептуальні підходи до вузлових питань історії України, своєрідне бачення та відображення найважливіших сторінок цієї історії, багатство залучених джерел становлять без сумніву науковий інтерес для спеціалістів та усіх, хто цікавиться минулим нашого краю.

Висновки до розділу I

Аналіз значної кількості джерельної бази зумовив її логічне структурування з метою простішого розуміння. Загалом вся численна джерельна база досліджуваної проблеми може бути поділена на такі види:

1. Розпорядча документація вищих державних та церковних влад з питань внутрішньополітичного характеру - універсали, накази, грамоти, привілеї, укази тощо;

2. Дипломатичні джерела (міжнародні договори та угоди, міждержавна кореспонденція, дипломатичні інструкції, посольські звіти й реляції, записи дипломатичних переговорів);

3. Матеріали станово-адміністративних органів (матеріали сеймів та сеймиків Речі Посполитої - сеймові конституції, сеймові діяріуші, сеймові інструкції тощо; акти земських соборів у Росії);

4. Матеріали поточного діловодства («доклади», виписи, відписки тощо, актові книги Речі Посполитої, військові реєстри, офіційна та напівофіційна кореспонденція).

Окремо нами аналізувалися численні наративні джерела, які можна поділити на три види:

- 1) літературно-публіцистичні твори;
- 2) мемуарні джерела - щоденники та мемуари;
- 3) літописи та хроніки

Мусимо відзначити, що більшість опрацьованих джерел було опубліковано у фундаментальному 5-томнику під редакцією Ю. Мицика відносно нещодавно, що є важливим досягненням історичної науки.

Історіографічна база проблеми зараз має майже таку саму довгу історію, як і сама Хмельниччина як явище. Проте критичний аналіз дипломатичної роботи гетьмана розпочався аж у XIX ст. Всю повноту опрацьованих пам'яток можемо поділити на монографії, наукові збірники, наукові статті. Окремо опрацьовані ресурси польської, російської історіографії, де уявлення представників історичних шкіл співвіднесені з баченням вітчизняних істориків (В. Антоновича, М. Костомарова, М. Грушевського, І. Крип'якевича, В.Сергійчука, В. Смоля, В. Мицика, Т. Чухліба та ін.)

РОЗДІЛ II.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ З МУСУЛЬМАНСЬКИМ СВІТОМ ТА ЙОГО СОЮЗНИКАМИ

2.1. Відносини Б. Хмельницького з Кримським Ханством та Османською імперією у процесі формування антипольської коаліції

Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького набула широкого міжнародного розголосу. Особливого резонансу набув факт утворення Української гетьманської держави. Такі події європейські володарі сприйняли неоднаково. Їхнє ставлення було зумовлене складними міжнародними відносинами, зовнішньополітичними інтересами багатьох держав, неоднозначними, іноді суперечливими, подіями. Розклад сил у тогочасній Європі багато в чому визначали реформаційні та контрреформаційні рухи. Через це усі країни поділялися на кілька таборів: католицький, протестантський і православний. Взаємовідносини Війська Запорозького з християнськими країнами стали предметом дослідження окремого нашого підрозділу. Проте в першу чергу інтерес представляє формування союзницьких відносин Б. Хмельницького з Кримським ханством та процесом імплементації цього союзного договору. З іншого боку, ханство було у васальній залежності відносно Османської імперії, тому значний інтерес представляють собою взаємовідносини між Гетьманщиною та Туреччиною.

Міжнародні відносини української держави в часи Б. Хмельницького визначалися не лише його прагненням віднайти союзників у своїй боротьбі, але й певними політичними інтересами європейських країн.

Зовнішньополітична діяльність Б. Хмельницького мала мету - забезпечити найбільш сприятливі умови для здійснення військових дій, а також не допустити утворення коаліції держав на чолі з Річчю Посполитою. Відомо, що Б. Хмельницький насамперед налагодив зв'язки з Кримським

ханством. В той же час гетьман вів активні переговори з Туреччиною, здійснюючи обмін посольствами, також він заявляв про готовність прийняти протекторат султана (1651).

Б. Хмельницький двічі робив спроби домовитися з Кримським ханством спільні дії. Перше посольство вирушило з Січі до Бахчисараю ще в другій половині січня 1648 р. Проте тільки внаслідок діяльності другого посольства (березень 1648р.) було укладено домовленість про спільні військові дії козаків і татар проти Польщі. Якраз в березні, коли Іслам-Гірей отримав листа від турецького султана. Правитель Туреччини вимагав, щоб татари надали йому допомогу в боротьбі за острів Мальту. Ймовірно, саме це послугувало для Іслам-Гірея поштовхом для реалізації угоди з Б. Хмельницьким, адже похід татар на Середземне море не обіцяв прибутку, яка їй була гарантована на землях Польщі. Зволікання з підписанням угоди свідчить про дещо обережну позицію Кримського ханства, уряд якого уважно стежив за розвитком подій в Україні. І тільки після того, як позиції Б. Хмельницького зміцнилися, Іслам-Гірей прийняв рішення взяти участь у війні проти Речі Посполитої.

Суть українсько-татарських відносин інтерпретується в українській історіографії неоднозначно. Висновки окремих вчених твердять, що татарам був наданий офіційний дозвіл забирати в полон українців і грабувати (В. Дубровський). Інші стверджують, що про заборону татарам таких дій на українських землях було відомо навіть в Стамбулі. О. Пріцак підкреслює, що хоча текст угоди Б. Хмельницького з Іслам-Гіреєм не зберігся, з листів московських воєвод стало відомо, що татари мали не брати в полон українське православне населення. Не виключено, що ця умова була нелегкою для виконання і спричинила непорозуміння між союзниками.

В основному сучасні українські дослідники акцентують особливу увагу на військові союзи з Кримським ханством конкретно на початку національно – визвольної війни. В. Борисенко відзначає, що в перших переможних битвах проти Речі Посполитої важливу роль грали саме татари [36, с 182]. Проте, як зазначає В.Смолій та В. Степанков, кримський правитель був проти створення

незалежної Української держави, оскільки такий факт поклав би край найбільшому джерелу прибутків - грабунку українських земель та торгівлі живим товаром [122, С.181]. Для татар найкращою виглядала ситуація рівноваги сил у боротьбі Хмельницького з Польщею. Останній підхід дає можливість пояснити стратегію татар у вирішальні моменти баталій (Зборів, Берестечко, Жванець), коли доля польської армії та державності висіла на волоску. Зрада татар, як стверджують дослідники, підштовхнула Хмельницького до пошуку іншого союзника і зрештою привела до українсько-московського договору 1654 р.

Російський дослідник, С.Санін відзначає, що ще з самого початку дипломатичних відносин між козаками і татарами вони набули складного і неоднозначного характеру: з одного боку, між ними були конфлікти, з іншого – вони змінювалися моментами співробітництва. Все це дає змогу краще зрозуміти ті історичні обставини, в яких на початку 1648 р. було здійснено військовий союз Війська Запорозького з Кримським ханством. Укладення такого союзу було підґрунтями розвитку відносин між запорожцями і татарами в II-й чверті XVII ст [112, С.144].

Більш конкретно про суть українсько-татарських домовленостей висловлюється Т. Чухліб. Він відзначає, що «у результаті цих перемовин було укладено українсько-татарський союз, який передбачав наступні положення: по-перше, встановлення «вічних» дружніх відносин між Військом Запорозьким та Кримським ханством; по-друге, надання один одному взаємної військової допомоги; по-третє, заборону кримським ордам спустошити українські землі, а козакам – татарські улуси в Криму; по-четверте, оплату гетьманським урядом татарської військової допомоги грошима, продовольством, фуражем та частиною військової здобичі» [141, С.376]. Мотивація щодо укладеного союзу для Б. Хмельницького була очевидною. Вона добре простежується і у листах до Яна II Казимира з табору під Зборовом: «...А що стосується Кримської орди, то це мусило статися, щоб ми жили у згоді довгий час і щоб за щасливого панування нашої королівської

милості був мир на усій землі королівства Вашої Королівської Милості Просить нас Його Милість кримський цар, щоб і ми йому допомогли, якщо йому доведеться йти до якої-небудь ворожої землі, а він обіцяє ніколи не зачіпати держави Вашої Королівської Милості» [6, С.116]. Про факт укладення з ханом Іслам Гіреєм III дружби гетьман Хмельницький підтверджує у листі до Яна II Казимира з Києва у 1649 р.: «...Кримський хан, який з давніх часів збирав данину в Черкасах, тепер прислав до нас листа, щоб ми, врахувавши нашу дружбу, яку ми уклали між собою назавжди, дали дві або три тисячі чоловік для збирання данини, що було обумовлено при укладанні угоди з Вашою Королівською Милістю. А вони, в свою чергу, обіцяють, де б тільки Ваша Королівська Милість їх не потребував, завжди проти будь-якого ворога виступати... [6, С.117].

Паралельно з цим Б. Хмельницький, як стверджують О. Прицак та інші дослідники, пробував налагодити контакти з Османською імперією. Гетьман добре знав турецьку проблему, бо свого часу був у татарському полоні і два роки жив у Стамбулі. Він знав турецьку та татарську мови, звичаї та устрій Османської імперії. Спочатку Б. Хмельницький встановив дипломатичні зв'язки з Туреччиною, щоб забезпечити собі допомогу її васала – Кримського ханства. Пізніше ініціатива перейшла до султана, який хотів добитися підкорення йому гетьмана Б. Хмельницького. Коли пізніше, у відповідь на візит турецького посла Османа влітку 1651 р. гетьман послав у Стамбул посольство на чолі з Антоном Ждановичем і своїм родичем Павлом Ясенком - Хмельницьким, султанський уряд прийняв їх з великою повагою і султан дав їм коштовні подарунки. Оскільки в Стамбулі було багато іноземних дипломатів, поширилися чутки про можливу укладену угоду Хмельницького з Оттоманською Портою.

Відомо про лист Б. Хмельницького до султана Мегмеда IV Авджи, де він підкреслював: «...Ваша Царська Милість обіцяв нам прислати на допомогу кримського хана та інші війська з Добруцької землі.., Але тому, що підкріплення як з Криму, так і з Добруцької землі запізнилось, нам довелось

укласти мир з ляхами. Однак залишаємося з татарським ханом у стійкій і віддавна непорушній приязні, якої хочемо додержатися до останньої хвилини нашого життя, як також хочемо бути вірнопідданими і Вашій Царській Милості... Тому покійно просимо, щоб ти знову писав листи до хана, щоб він зберіг приязнь, яку ми з ним установили, і якщо нам потрібно буде, на одне наше слово якнайшвидше прибув на підмогу...» [7, С.434]. У листопаді до Стамбула було направлено повторний лист, де знову відзначалося, щоб турецький султан наказав кримському ханові підтримувати Військо Запорозьке».

У період безкоролів'я в Польщі Б. Хмельницький також відправив посольство до Константинополя, де, згідно досліджень відомого історика О. Гуржія, 1648 р. між Туреччиною та гетьманом укладено угоду сюзерено-васального типу [65, С.89]. Проте російський історик Л. Заборовський заперечує факт її існування. Тим не менше, на основі даних листа-доповіді польського шляхтича Л. Московського, дослідник зробив припущення щодо ведення переговорів козацьким посольством Ф. Джалалія щодо отримання турецької протекції [72, С.92]. Як свідчать джерела, в обмін на протекцію султана Б. Хмельницький мав сплачувати данину на зразок Молдавського й Валаського князівств, надавати в разі необхідності військову допомогу Порті, давати «полонених» на галери, а також передати у пряме управління Османській імперії Кам'янець-Подільський [72, С.93].

Т. Чухліб вважає, що укладення договору з турецьким султаном поклало початок формуванню «полівасалітетної зовнішньої політики гетьманського уряду Б. Хмельницького». Він зазначає, що не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, Хмельницький набув собі ще й другого династичного зверхника — монарха в особі правителя Османської імперії Мехмеда IV [141, С.66-67].

Українське керівництво зважаючи на відсутність військової підтримки Московського царства, влітку 1650 р. активізувала свої відносини з Туреччиною. Спочатку гетьман звернувся до османського воєначальника в

Стамбулі Бекташ-аги та бея Очакова Мурад-паші з проханням підтримки у відновленні стосунків з султаном Мехмедом IV. Відповідь османського володаря була направлена до Чигирин посольством на чолі з Осман-агою (Осман-чаушем), яке перебувало у гетьманській столиці із 30 липня до 5 серпня 1650 р. Результатом перебування турецького урядовця в Україні став лист Б. Хмельницького до правителя Туреччини. У ньому обумовлювалися попередні обставини, згідно яких Український гетьманат погоджувався на турецький протекторат. Символом згоди султана взяти козацьку державу під свій захист стало вручення А. Ждановичу перед від'їздом до України «дорогоцінної булави» для передачі її Б. Хмельницьком [150, С.77].

Навесні 1651 р. Б. Хмельницький відмовився від військової допомоги турків в обмін на вимогу передачі Порті Кам'янця-Подільського. Коли у червні кримський хан, всупереч своїм зобов'язанням, не підтримав козацьку армію в битві з поляками під Берестечком, Б. Хмельницький звернувся з проханням до Мехмеда IV натиснути на татар з метою отримання допомоги. В обмін на наказ султана хану щодо підтримки гетьмана, Порта змусила останнього погодитися на деяку зміну попередніх домовленостей. Тепер Військо Запорозьке (так само, як Молдавія та Валахія) було вимушене платити данину султану. Крім того, Хмельницький мав надати в розпорядження Туреччини певну кількість війська для її війни з Венецією. Але розуміючи, що Кримське ханство, незважаючи на вказівки із Стамбулу, знову може підвести, а грошей у військовому скарбі було не багато (також кожен бойовий полк перебував на особливому рахунку, зважаючи на війну з Польщею), гетьман вирішив знову укласти договір про підданство Українського гетьманату Речі Посполитій [120, С.79].

У лютому 1652 р. до гетьманської столиці м. Чигириня прибули послы від кримського хана і турецького султана. Протягом зими – весни того ж року між гетьманом та ханом було інтенсивне листування. 23 – 24 травня за допомогою татар українське військо отримало важливу перемогу над

поляками під Батогом. У вересні Богдан Хмельницький знову приймав у столиці послів хана.

На початку 1653 р. відбулася активізація дипломатичних відносин між Кримом та Україною. Знову відбувається обмін посольствами. Проте, незважаючи на твердження султана про вплив на кримського хана відносно підтримки українського війська в Молдавії, Іслам Гірей III демонстративно виступив на боці противників Б. Хмельницького, що призвело до загибелі його сина – Тимоша. Напруженість в українсько-татарських відносинах зростала [118, С.110].

У подальшому гетьманський уряд виявляє велику дипломатичну активність з метою відновлення миру з Кримським ханством. У березні 1654 року Хмельницький направив листа до кримського хана з пропозицією збереження мирних відносин між країнами. У березні - квітні в Криму перебувало посольство під керівництвом полковника С. Савича. У середині квітня в Бахчисараї перебував український посланець К. Сидоренко. Він просив про надання військової допомоги у війні з Польщею. В квітні українське посольство у Стамбулі добивалося від Мегмеда IV Авджи, аби той дозволив кримському хану зберегти мирні стосунки з Гетьманщиною. 16 квітня Б. Хмельницький писав листа до хана Іслам Гірея III. У ньому він запевняє хана у дотриманні «вічної приязні». 25 квітня у відповідь на обвинувачення татарського урядовця Сефер-аги у тому, що Гетьманщина уклала угоду з Москвою, гетьман написав листа до Криму, у якому зазначив, що «ми ясно побачили непорушну приязнь до нас як Хана Його Милості, Нашого Милостивого Пана, так і їх М. Н. Пана... Ми з свого боку ніколи не мали наміру розривати братерство і порушувати приязнь, так і в цьому листі клянемося Богом, що не думаємо про ніяку неприязнь. Бог бачить, що ми ніколи не даємо приводу до чвар, а В. М., наші м. пани робите нас винуватими за все: чи ж ми не маємо права захищати своє життя, шукати приязні сторонніх панів, алде вони з різних земель людей набирають. Які ж це перешкоди?! І ми за радою Хана Й. М. та їх М. Н. М. Панів склали братерство і приязнь з

Москвою. Приязні з В. Н. М. панами, затвердженої присягою, ми ніяк не можемо і не думаємо порушувати і на вічні часи нею користуватимось, у всіх питаннях завжди з вами зносимося і так діятимемо, щоб не було соромно перед ворогом» [7, С.224].

У серпні до Бахчисараю відправилося посольство на чолі з полковником П. Тетерею. 15 вересня, перебуваючи у таборі під Крилівцями, Б. Хмельницький відписував до Москви про смерть Іслам Гірея III: «...По смерті Іслам-Гірея, хана кримського, прислалали до нас вся орда Каммам-бет мурзу, хотючи сизнова с нами в братстве по прежньому быть и противу ляхов нам помочь давать, и мы против договору с ними послали есьмя к ним Михайла Богаченка до Крыму, которого и до сего времени нет, потом послали есьмя посланцов наших до мурз нагайских, поблизу Чигирина кочующих, чтоб по обещанию своему к нам на помочь пошли...» [7, С.77].

Коли ж у жовтні новий хан Кримського царства Мегмед Гірей IV почав погрожувати Б. Хмельницькому війною, то гетьман відповів йому: «очікуємо приязнішого листа від вашої ханської милості, не даючи й найменшої причини до розірвання приязні і пам'ятаючи те добре, що кожного пан Бог за зламання присяги суворо карає, як колись короля Владислава за кривоприсяжство суворо покарав, котрий, поприсягнувши на вічну приязнь цесареві, його милості, турецькому, порвався із військом своїм під Варною й марно загинув. Це ми уваживши, уникаємо гніву Божого, жодною мірою ламати присяги не можемо й не хочемо і, жодної оказії до порушення приязні не шукаючи, при справедливій причині благатимемо Бога і кожному неприятелеві нашому, стоячи на кордонах наших, даватимемо відсіч, готові помирати...» [4, С.276]. Наприкінці жовтня 1654 р. відбулися переговори з татарським послом Тохтамиш-агою. В результаті дипломатичних перемовин керівник українського посольства М. Богаченко звітував до Чигирин: «...А потім з ляхами на військо ударити, а всю Україну вогнем і мечем пустошити; ...[Карач-бей] потішав нас: «...Всі землі вдарять на вас [Україну]: турецька, угорська, волоська, молдавська і ми з усією ордою» [4, С.278].

У січні 1655 р. під Охматовим відбулися переговори представників Б. Хмельницького з дипломатами нового хана Мегмед Гіреєм IV. У результаті переговорів у березні до Криму було організоване нове посольство. Тоді ж гетьманська канцелярія отримала листи від перекопського бейлербея Карачбея та кримських урядовців з пропозицією військової допомоги проти Польщі, але з неодмінною умовою відмовитися від московського протекторату .

Після переговорів між козаками і ординцями 12 листопада 1655 р. між Україною та Кримом було укладене перемир'я під Озерною. У листі до турецького султана Мегмеда IV Авджи Б. Хмельницький так описував відновлення військово-політичного союзу з Кримським ханством: «...Татари відійшли від поляків і багато скарбу захопили в польських замках; коли татарський хан повертався, ми зустрілися з ним недалеко від Львова, багато сперечалися, але закінчили клятвами. Тепер до самої смерті братами зостанемося, будемо мирно жити і у вірності поклялися навіки...» [4, С.290].

Весною-влітку 1657 р. дії хана на підтримку поляків призвели до відновлення військового конфлікту Криму з Україною. У листі до царя від 10 липня Богдан Хмельницький стверджував, що «татарове з поляками зійшлися, і про те промишляють, якби усі Українні городи... розоряти. А якщо б Україну розорили, то уже б нічого більше домислювати...» . У посланні до думного дяка Алмаза Іванова від того ж числа гетьман писав: «татарин сполучившись з поляками немало окраїнних городів вирубили і другі добуває, маючи давній умисел ні у що Україну обернути...; не тільки Україну, землю Його Царської Величності, задумувалися спустошити... ». А у листі до боярина Милославського Б. Хмельницький зауважував, що «татарове, злучившись з ляхами, немало городів Українних повисікали...; і не тільки Україну замишляє знівечити...» . У зверненні до воєводи Г. Ромодановського від 16 липня того ж року відзначалося, що кримський хан «городи Українні спустошить...; на городи Україні вийшов з Криму» [6, С.437].

На жаль, перемир'я між Українським гетьманом та Кримським ханством було недовговічним, а кримська влада не дотримувалася своїх

міжнародних політичних зобов'язань. Анулювання мирних зв'язків з Кримом у другій половині 1656 – на початку 1657 рр. привело до значного погіршення міжнародного положення Гетьманщини. Хоча у березні 1657 р. гетьман Б. Хмельницький відправив посольство до Османської імперії на чолі з полковником Л. Капустою та у листі до яничарського аги писав, що Військо Запорозьке «увійшло з найяснішим кримським ханом у новий союз і нову стали дружбу, у якій перебуватимемо вічно за цим союзом» [6, С.438].

З 1653 р. активнішими стають дипломатичні відносини Хмельницького з Туреччиною. До Стамбулу виїжджає представницьке козацьке посольство. Як засвідчував турецький очевидець XVII ст. Наїма, Б. Хмельницький пропонував султану Мехмеду IV підтвердити своєю грамотою протекторат над Гетьманщиною, і, як символ зміцнення таких стосунків, надіслати йому «корогву» і барабан. Б. Флоря, як і М. Грушевський, відзначив, що після здійснення відповідних актів Україна мала розглядатися як частина Османської імперії, а військовий напад на неї мав розцінюватися як напад на саму імперію [64, С.192.].

Ідучи назустріч проханням гетьмана, султан надіслав до Гетьманщини «велике» посольство під керівництвом Мехмед-агоя, яке перебувало у Чигирині улітку 1653 р. Турецький представник привіз султанську грамоту, де ішлося про те, «аби був гетьман у підданих султана». До речі, він вручив Хмельницькому «коруну, шаблю, булаву, і бунчук, і кафтан». Османський дипломат запевнив українське керівництво, що султан Мехмед IV надасть йому військову підтримку у вигляді десяти тисяч вояків і буде постійно захищати козацьку державу від іноземних нападів. Це були зобов'язання монарха Туреччини як протектора України і разом з тим володаря-сюзерена стосовно Б. Хмельницького [74, С.18].

Зобов'язання Українського гетьманату як держави-васала перед султанською владою за пропозицією турецьких представників були такими: 1) передача під управління султана Кам'янця-Подільського; 2) сплата щороку данини у розмірі 10 тисяч золотих і 10 тисяч овець та волів; 3) надання

Османській імперії своїх військових підрозділів у разі потреби. Також гетьман разом з усією старшиною, мав скласти присягу на вірність султану від імені всього населення Гетьманщини. Гетьману залишалося реалізувати одне рішення до правового оформлення угоди про залежність гетьманату від Османської імперії - скликати Генеральну раду, яка би легітимізувала такі українсько-турецькі домовленості [11, С.301].

Ця рада відбулася наприкінці червня — на початку липня 1653р. На ній після довгих дискусій було відхилені умови турків щодо підданства. Не останню роль у цьому рішенні законодавчого органу Гетьманщини відіграв сам Б. Хмельницький. Відповідно до повідомлень російських агентів зі Стамбулу, гетьман при відсиланні турецьких послів казав їм: «...города (Кам'янця-Подільського) не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатої... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу» [12, С.65].

Т. Чухліб пояснює таку причину відмови Стамбулу в занадто великих вимогах Туреччини, дослідник вважає, що варіант з прийняттям османського протекторату був лише певним відволікаючим маневром української дипломатії. Це мало відвернути керівництво Речі Посполитої від основного напрямку зовнішньої політики гетьма, який, починаючи з 1649 р., намагався отримати протекцію царя Московської держави. З іншої сторони, декларація прагнення визнати зверхність Османської імперії використовувалася гетьманом як певний засіб тиску на Москву з метою змусити її правителя прийняти рішення «заступитися» за «одновірців» перед Польською державою [142, С.61].

В березні 1655 р. Б. Хмельницький прийняв у Чигирині турецького дипломата Шагін-агу. Після закінчення переговорів з ним до Стамбула відправилися українські переговорники, які наприкінці травня – у червні вели дипломатичні переговори у столиці Османської імперії [141, С.62]. Головним питанням була проблема щодо прийняття Україною васальної залежності від султана. У відповідь на звернення Мехмеда IV, де затверджувалася сюзеренна

присяга Б. Хмельницькому, останній наприкінці листопада 1655 р. писав, що «ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві». Виходячи з цього, Т. Чухліб стверджує про турецький протекторат, що був однією зі складових полівасалітету української держави. Дослідник вважає, що завдяки впровадженій Б.Хмельницьким концепції багатовасалітетної підлеглості, український гетьман остаточно утвердився у геополітичній структурі Центрально-Східної Європи як країна, що фактично була непідлеглою, але певною мірою залежною від правлячих дворів цього регіону, в тому числі і турецького [141, С.70].

Російський вчений Г.Санін стверджує, що ні про який протекторат Туреччини у той час не може бути мови. Він погоджується з Ю. Мициком, що Б. Хмельницький ніколи не був васалом Османської імперії. Г.Санін відзначає, що використовуючи переговори про протекцію для отримання військової та дипломатичної підтримки з боку турків, Б. Хмельницький зумів уникнути залежності від Османської імперії [114, С.116.].

Таким чином, від самого початку національно-визвольної війни, «кримський» вектор політики Б. Хмельницького займав дуже важливе місце у його зовнішньополітичній діяльності. В процесі діяльності постійних дипломатичних місій татар у Чигирині та козаків у Бахчисараї укладено кілька союзницьких договорів про спільні дії проти речі Посполитої. Паралельно з цим велися переговори з представниками турецького султана, який мав на меті встановити з українським гетьманом договір на зразок того, який він мав з кримським ханом. Зміна зовнішньополітичних орієнтирів гетьмана у 1654 р. ускладнили, проте не припинили зовнішньополітичну діяльність Хмельницького з Кримом та Туреччиною, вони були активними аж до смерті правителя Війська Запорозького.

2.2. «Придунайська» політика гетьмана

У розгортанні національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. та відновленню української державності важливу роль відіграли Придунайські країни, зокрема Молдавське князівство. Серед чинників, які визначали зацікавленість козацької старшини у зближенні з молдавським господарем, найбільш вагоме місце займало велике бажання залучити цю невелику, але важливу з точки зору міжнародних розрахунків, державу до антипольської коаліції. Адже війна українського народу під проводом Б. Хмельницького порушила спокій не тільки Польщі, а й безпосередньо чи опосередковано доторкнулася всіх сусідніх держав.

Однією з найважливіших проблем на шляху до відродження української державності у XVII ст., що потребувала термінового вирішення, була необхідність легітимізації гетьманської влади. Враховуючи на середньовічну політичну традицію та монархічну практику, оголошувати державницький суверенітет та очікувати на рівноправні стосунки з представниками аристократичних та монархічних домів Європи в складній системі політичних відносин міг лише володар рівний за статусом. Тому, на думку Я. Федорука, «з метою виведення роду Хмельницьких на рівень монархічних родів Європи та забезпечення стабільних кордонів на південному заході Гетьманщини, гетьман Хмельницький на початку 50-х рр. XVII ст. активно розробляє молдавський проект» [139, С.32.]. Враховуючи приязні стосунки з Портою та Кримським ханством гетьман розраховує на поступове втягнення Молдавського князівства, що перебувало у васальній залежності від Оттоманської Порти, в коло своїх військових та політичних інтересів. Крім того, розробляючи молдавський проект, Б.Хмельницький сподівався на налагодження дипломатичних контактів з фактичним володарем Великого князівства Литовського Я Радзивілом, який доводився зятем молдавському господарю В. Лупу. Зважаючи на давні соціально-економічні, політичні, культурні україно-литовські контакти, Б. Хмельницький розраховував на можливість поновлення політичної співпраці між Військом Запорозьким та

Литвою, що в перспективі мало би кардинально змінити розташування сил в україно-польському протистоянні. Слід зауважити, що ідея династичного та політичного союзу Гетьманщини з Молдавією категорично заперечувалася молдавською феодальною елітою та особисто правителем. Враховуючи давні феодальні традиції та пропольську орієнтацію Василя Лупу, молдавські землевласники та бояри різко засудили національно-визвольне повстання українського народу. Пропольська партія в середовищі молдавських можновладців в середині XVII ст. була дуже впливовою та потужною. Керівники молдавських феодальних кіл володіли в Речі Посполитій маєтками, здобували освіту в польських університетах, підтримували сильні династичні зв'язки [76, С.70].

У зв'язку із пропольською орієнтацією В. Лупу, гетьман Б. Хмельницький у 1648 р. проводить переговори з турецьким представництвом про усунення господаря та про передачу Молдавії в управління гетьману. Султан Мехмет IV в свою чергу зробив гетьманові далекосяжні обіцянки, які, проте, не збирався виконувати найближчим часом. Вичерпавши всі дипломатичні важелі впливу, Б. Хмельницький зміг використати політичний конфлікт Молдавії з Кримським ханством, причини якого досить туманно розкриті в сучасній історіографії. Скоріше за все, конфлікт спалахнув через відомий в джерелах «литовський полон» – військову здобич кримських татар, котру ті вивозили до Криму через кордони Молдавського князівства.

Молдова, будучи васалом Туреччини, безпосередньо межувала з державою Б. Хмельницького, а отже могла бути важливим потенційним союзником чи ворогом. З метою забезпечення необхідної «лінії поведінки» молдовського правителя Б. Хмельницьким було здійснено три військових походи на територію князівства. Вони увійшли в історію під назвою «Молдовських».

Означені події досить детально описані у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Дехто з дослідників вбачав в них просто грабіжницькі напади,

інші стверджували про намагання здобути відданого союзника, хтось писав про спробу Б. Хмельницького шляхом династичного шлюбу підняти авторитет козацької держави, були версії, що це - крок до встановлення монархії, шляхом породичання з молдовським господарем (формально «монархом») та ін. З впевненістю можна лише констатувати, що Молдовське князівство становило в планах Б. Хмельницького окремий проект. Є багато точок зору відносно даного питання і розглядаючи цю проблему варто враховувати усі ці точки зору.

Варто зауважити, що значна частина території сучасної Молдови до XIV ст. була заселена українцями та входила до складу Русі та Галицько-Волинського князівства. Дослідники зафіксували, що у «Повісті минулих літ» є відомості про населення Дністровсько-Прутського межиріччя в IX-XIII ст. слов'янськими племенами (тиверцями, а також уличами та білими хорватами), які пізніше стали складовою частиною української нації [27, С. 201]. В період XIV-XVII ст. в українського та молдовського народів сформувалася самобутня культура. Можна підкреслити ряд спільних рис у книжній традиції, на яку великий вплив мала православна релігія. Православ'я як пануюча релігія в українців та молдован була об'єднуючим чинником для цих народів. В молдовській церкві, як і в українській, в богослужінні та писемності вживалася старослов'янська мова в українському (київському) зводі; до кінця XVI ст. українська і молдовська церкви підпорядковувалися константинопольському патріарху. Постійні зв'язки розвивалися й у подальшому: тривав обмін предметами церковного інвентаря, книгами; церковні діячі приїжджали тимчасово або назавжди з України до Молдови або навпаки. Такий стан речей сприяв формуванню багатьох спільних рис як у мистецтві, так і в освіті та культурі Молдови та України. Одним з найвизначніших діячів церкви Молдови та України у XV ст. був болгарин за походженням Григорій Цамблак. Основну частину свого життя Цамблак провів у Молдові, проживаючи в монастирі Нямц. Літературну і церковну діяльність він продовжив в Україні, коли став київським митрополитом (1414-

1418 pp.) [45, С. 310]. В роки турецького панування молдовська культура занепала. Так, у XVII ст., коли з'явилася необхідність в досвідчених художниках, їх стали шукати за межами країни, в тому числі і в Україні.

Напад на Молдову міг мати позитивні наслідки для Б. Хмельницького: зв'язки з Молдовським князівством, прилучення до монарших родів Європи (прагнення Богдана Хмельницького до монархічної влади), тісні зв'язки з Кримським ханством і Валахією (потенційним союзником у війні з Польщею) та навіть перехід у майбутньому під підданство Туреччини тощо.

Приготування до військового походу розпочалися наприкінці серпня 1650 р. Б. Хмельницький зібрав під Уманню близько 70-тис козацького війська, до якого приєдналися 20-30 тис. татарський корпус під керівництвом хана Іслям-Геряя III. Військо вирушило в похід двома частинами: одна пішла за ріку Прут, а інша вздовж ріки.

Молдовський господар Василь Лупул був зовсім не підготовленим до подібного розвитку подій. На початку він вислав військо проти татар, але переконавшись в чисельній нерівності, дав наказ готувати столицю Молдавського князівства м. Ясси до оборони. Імовірно, Василь Лупул сподівався на допомогу від гетьмана М. Потоцького, який стояв на кордоні Молдавією, або від турецьких башів-намісників [69].

Проте допомога так і не надійшла. На початку вересня 1650 р. козацькі загони на чолі з Д. Нечаєм та Ф. Джалалієм увійшли до Ясс. У таких обставинах В. Лупул разом зі своїм оточенням та особистою гвардією вирушив до Сучави, де під Німецьким монастирем організував укріплений табір, одночасно намагаючись відкупитися багатими дарунками та виплатою компенсації. З татарами молдовський господар швидко домовився, зобов'язавшись сплатити 600 тис. талерів, однак Б. Хмельницький зажадав політичних гарантій союзницьких відносин двох держав у майбутньому.

З цією метою було здійснено домовленість про шлюб сина гетьмана Тимоша з Розандою - дочкою Василя Лупула.

Перспективи цього шлюбу вбачалися у наступному. По-перше, він давав династії Хмельницьких права на правління у Молдавії (хоча варіант такого розвитку подій мало залежала від Хмельницьких, адже право на молдовський престол надавалося турецьким султаном) і можливість легітимізації влади в козацькій державі для роду Хмельницьких.

По-друге, подібний династичний шлюб давав козацькій державі важливого союзника на «лівому фланзі» у боротьбі з Річчю Посполитою.

По-третє, він віддаляв у часовій перспективі можливість поглиблення союзних відносин Молдови з Польщею, оскільки унеможлилював шлюб Розанди з польськими магнатами [27, С.196].

По-четверте, шлюб міг призвести до появи союзника у сусідній Литві. Такий розвиток подій був реалістичним через те, що старша дочка В.Лупула Гелена (Олена) з 1645 р. була одруженою з Я. Радзивілом - фактичним володарем Великого князівства Литовського.

Зрештою, враховуючи той факт, що Радзивіл був також лідером протестантської «партії» в Речі Посполитій, яка спільно з православною шляхтою була в послідовній опозиції до державної влади, а також присутність в князівстві українського елемента, ймовірність такого союзу ставала ще можливішою у разі породичання роду Хмельницьких з господарем Молдови, а, значить, відповідно і з Я. Радзивіллом.

Першій похід завершився досить швидко. В. Лупул, побоюючись через численні погроми втратити владу в державі, слав коштовні подарунки та гроші до Стамбула і прагнув якнайшвидше позбутися татар. За допомогою подібних подарунків це йому вдалося, не зважаючи на прагнення Б Хмельницького затримати татар [27, С.197]. Отже, козацькі загони повернулися додому, задовольнившись лише обіцянками.

Події 1651 р. значною мірою вплинули на розвиток козацько-молдовських зв'язків. В битві під Берестечком у червні 1651 р. козацькі війська зазнали нищівної поразки, що призвело до невігідного Білоцерківського

договору. В таких умовах В. Лупул відмовився від даних обіцянок і знову розпочав зближення з поляками.

Умови до проведення Другого молдовського походу з'явилися у 1652 р. Білоцерківська угода не була затверджена на сеймі. Акти помсти і насильства, які здійснювала шляхта, що поверталася до своїх маєтків, черговий раз підтвердили неможливість мирного співжиття з поляками. Козацька рада у Чигирині, зважаючи на ці обставини, винесла рішення про необхідність охорони своїх вольностей і народу, який був під протекцією запорізького війська. Відновлення війни мало за мету очищення України від поляків, проте існувала проблема забезпечити себе союзниками.

Таким потенційним союзником продовжувало бути Молдовське князівство. Для Гетьманщини, враховуючи новий розрив з Польщею, важливе значення відігравало те, чи буде князівство союзником козаків. Крім того, молдовський господар був посередником для Речі Посполитої у відносинах з кримським ханом та Османською імперією [50, С.431].

Від початку українсько-польської війни В. Лупул був союзником Польщі. Він доносив королю та М. Потоцькому про зносини гетьмана з іншими державами, хотів нашкодити йому в Криму та Стамбулі, звести нанівець старання Б. Хмельницького забезпечити собі турецьку та татарську допомогу. Таке ворогування послаблювало позицію гетьмана. У воєнних операція Молдова відігравала місію форпоста Польщі на півдні. До речі, замість того щоб впливати на Я. Радзивілла в напрямі підтримки та солідарності Б. Хмельницького, В. Лупул навпаки налаштовував литовське магнатство проти козаків [50, С.483].

Я. Радзивілл, як представник протестантської релігії, наступник традиційного союзу Радзивіллів з православними і козаками зокрема, керівник усіх опозиційних сил, мав можливість зробити Литву союзником українців. Проте, замість підтримки, він здійснив похід на Київ, брав активну участь у боях проти козаків. На останньому сеймі відносини Я. Радзивілла з польським

королем дуже загострилися, отож можливим став його перехід на сторону повсталих у випадку породичання з родом Лупулів.

Османський уряд залишався сприятливо налаштованим до Б. Хмельницького, крім того він був зайнятий власними справами, у зв'язку з чим, ймовірно, не надав Молдавському князівству допомоги під час походу козаків. Окрім того, В. Лупул мав напружені відносини з господарями Семигороддя та Валахії [56, С.129]. Усе це створювало сприятливі умови для проведення Другого молдовського походу.

З метою недопущення військового союзу України з Молдовою, польське керівництво направило армію на чолі з коронним гетьманом М. Калиновським у складі 12 тис. кінноти, 8 тис. піхоти та 30 тис. озброєних слуг. У травні відбулася зустріч цих військ біля гори Батіг на Поділлі. Поляки зазнали нищівної поразки, М. Калиновський загинув. Підсумки битви повністю перекреслили Білоцерківську угоду та відкрили дорогу на Молдову [69].

Козацькі загони вступили до князівства і змусили В. Лупула прийняти умови Б. Хмельницького. У серпні 1652 р. відбулося одруження Розанди Лупул та Тимоша Хмельницького, що, фактично, і було ціллю походу. В. Лупул таким чином став союзником Війська Запорозького.

Хоч в результаті походу на Молдову 1652 р. остання стало союзником козацької держави, а це було закріплене династичним шлюбом, проте якоїсь вагомій допомоги козацтву здійснено не було. В нових геополітичних обставинах козаки були змушені самі захищати Молдову.

Занепокоєні активною політикою Б. Хмельницького в Молдові сусідні країни створили коаліцію у складі Валахії, Семигороддя та Речі Посполитої. В квітні 1653 р. волосько-семигородське військо під керівництвом правителів цих держав М. Басарабом та Ю. II Ракоці за підтримки польського уряду здобули столицю князівства м. Ясси та поставили на престол свого прихильника Георгія Штефана (Георгіцу).

Вигнавши Г. Штефана, В. Лупул не зайнявся укріпленням своїх позицій у Молдові, але, покладаючи великі сподівання на «сильне» козацьке військо,

вирішив помститися М. Басарабу та Ю. II Ракоці. Спільні війська Лупула та Т. Хмельницького виступили на Волощину [79, С.293]. До В. Лупула збиралося багато людей, на кордоні з Волощиною у своєму війську він мав вже приблизно 8 тис. осіб. Розбивши незначні загони при переправі через р. Серет, війська союзників рушили вглиб країни, руйнуючи все на своєму шляху. Військо противників на чолі з воєводою Штефаном при допомозі 9-ти тисячного війська стояли табором біля Фокшані. Після сутички між військами останні відступили. В. Лупул з Т. Хмельницьким пішли на Тирговіште. Воєвода Валахії М. Басараб зайняв вигідну позицію на рівнині між р. Гінтою та р. Яломніцею. Козацько-молдовське військо атакувало одразу. М. Басараб тим часом укріпив свій табір. Наступ розпочали молдовські загони, спочатку вдача була на їхній стороні, але волоцькому війську вдалося вирівняти ситуацію. В цей час у бій вступили козацькі війська. Але їх вдалося оточити і Т. Хмельницький був змушений відступати до табору. Почалася сильна злива, намок порох і козаки змушені були покинути вогнепальну зброю. Бачучи можливість поразки, Т. Хмельницький разом з В. Лупулом покинули табір і врятувалися втечею. Після втечі старшини козаки оборонялися до вечора і вночі покинули табір. Хмельницький там часом повернувся на Україну.

Становище Лупула не було безнадійним - турецька влада підтвердила його права на владу, а авторитет козацького війська все ще залишався досить високим. Не зважаючи на це, валасько-польські війська вступили до Молдавського князівства та знову передали владу Г. Штефану. В. Лупул був разом з 2 тисячним гарнізоном оточений у Сучавській фортеці. На допомогу молдовському господарю поспішив Т. Хмельницький чолі 12-тисячного війська.

Сподіваючись на чисельну перевагу військ супротивника, син гетьмана хотів прорватися до фортеці та допомогти у її захисті. І це йому вдалося. Під час оборони міста Т. Хмельницький був смертельно поранений і за кілька днів помер. Через загибель керівника козаки склали зброю 9 вересня 1653 р. Вони на почесних умовах покинули Сучаву - їм дозволи вийти міста повністю

озброєними та забрати з собою тіло Т. Хмельницького [89, С.68]. Із смертю Тимоша Б. Хмельницький змінив свої плани відносно Молдови та відмовився від планів зробити її своїм союзником. Не зважаючи на це, відносини країни підтримували і в подальшому. Г. Штефан намагався встановити добросусідські відносини з гетьманом та отримати його підтримку у боротьбі з Кримським ханством та Туреччиною. У липні-серпні 1654 р. в Яссах були проведені перемовини з українськими послами Д. Лисовцем та В. Іскрицьким, які завершилися відновленням дипломатичних відносин двох держав.

Унікальність відносини Б. Хмельницького з Молдовою полягає в тому, що на відміну від інших країн, з якими гетьман підтримував відносини шляхом відправлення листування чи посольств, питання, пов'язані з Молдавським князівством вирішувалися військовими способами. Взагалі проаналізувавши усі плани гетьмана щодо цієї придунайської держави, можна сказати про існування масштабного молдавського проекту Б. Хмельницького.

Можна виокремити декілька основних цілей, які становили основу такого проекту. Першоплановим, на нашу думку, завданням безумовно було схилення молдавського господаря В. Лупула до військово-політичного союзу з козаками, а отже відмову князівства від підтримки Польщі. У випадку виконання першого пункту відкривалися хороші перспективи. Серед них відзначимо - породичання з монаршими родинами Європи (це би підвищило авторитет козацької держави та дало підстави на претензії на владу у Молдові чи Україні); зближення у відносинах з іншими придунайськими державами (Семигороддя, Валахія); можливість прихилити на свій бік Я. Радзивіла (фактично володаря Великого Князівства Литовського) тощо. Проте, на жаль, реалізувати ці плани вдалося лише частково. «Молдавський проект» вимагав великих військових козацької держави. Крім того, якщо початок його реалізації був досить успішним (остаточне схилення В. Лупула на свій бік, та одруження на його донці Розанді Т. Хмельницького), то пізніше це призвело до ряду проблем. Я. Радзивіла не вдалося схилити на свою сторону. Замість зближення Семигороддя та Волощиною відбувалася агресія останніх проти

Молдови з метою заміни В. Лупула С. Георгіцу. Захист свого союзника вимагав відправлення до князівства частини козацьких військ, які були потрібні на центральному фронті бойових дій. Якщо козакам спочатку щастило, то у 1653 р. вони зазнали поразки під Тарговищем, а у вересні під час облоги Сучави загинув син гетьмана Тиміш [84, С.205].

По факту ця подія призвела до того, що гетьман відмовився від виконання молдавського проекту і тепер відносинам з князівством надавав третьорядного значення.

Досить активною на початку 1650-х рр. була зовнішня політика Б. Хмельницького в Придунайському регіоні. Тут розташовувалися близькі сусіди Гетьманщини - православні Молдавія та Валахія, а також протестантська Трансільванія. Всі вони перебували у васальній залежній від Туреччини та були у добрих стосунках з Річчю Посполитою.

Значним динамізмом відзначалися у цей час дипломатичні контакти українського керівництва найпотужнішою державою Південного регіону у військово-політичному плані - Трансільванією. Формуванню цих стосунків сприяла традиційна антикатолицька політика протестантської Трансільванії, а також амбітні плани її правителів - Д'єрдя I Ракоці, а згодом його сина Д'єрдя II Ракоці щодо планів зайняття польського трону [140, С.88].

Трансільванія безпосередньо межувала з Польщею і була спроможною висунути на її кордони боєздатну армію. Саме тому Б. Хмельницький, готуючись до воєнної кампанії 1649 р., а також пізніше, розуміючи неминучість нових зіткнень з Польщею, прагнув у будь-який спосіб залучити трансільванського князя до антипольської коаліції. З такою метою упродовж початку 1650-х рр. князівство відвідало ряд українських посольств, на чолі яких стояли дипломати з досвідом та впливові козацькі урядовці П.Тетеря, І.Виговський, В.Верещака, С.Сірий та інші.

В листопаді 1648 р. Б. Хмельницький звернувся з проханням до правителя Трансільванського князівства Ю. Ракоці: «...ми одностайно бажаємо мати твою найсвітлішу високість опікуном і королем Польщі, нашої

батьківщини» («patronum et regem Poloniae patriae nostrae, cupimus») [140, С.89].

На думку Т. Чухліба, одним з головних чинників, яким керувався Б. Хмельницький стосовно протегування кандидатури Ю. Ракоці на польський трон, було велике бажання чимшвидше одержати військову допомогу для продовження боротьби з польською армією [143, С.90]. Про важливість такого кроку гетьмана свідчило і те, що для укладення договору до Трансільванії відправили представницьке українське посольство на чолі з генеральним писарем І. Виговським.

У середині лютого 1649 р. український гетьман приймав послів з Трансільванії і заявив їм, що не відмовиться від ідеї бачити князя цієї країни як свого протектора. Поряд з тим, Б. Хмельницький погоджувався скласти присягу трансільванському князю про підданство тільки на основі чотирьох з шести присланих пунктів проекту трансільвансько-української угоди. У вересні того ж року у листі до трансільванського князя Б. Хмельницький декларував його номінальне протекторство над Гетьманщиною: «...і себе з усім Військом Запорозьким найохотніше віддаю до всіх послуг Вашої найяснішої високості і цілую руку вашої найяснішої високості, щоб вона зволила, як і раніше, зберігати і захищати нас своїх підданих у прихильності, ласці, опіці» [3, С.328]. На думку деяких українських вчених наведене висловлювання було тільки дипломатичною декларацією, це засвідчив і подальший розвиток українсько-трансільванських відносин: обмін посольствами і ненадання Трансільванією необхідної допомоги.

Історик В. Борисенко зазначає, що у 1656 р. спостерігається новий етап українсько - трансільванських відносин. Так, у вересні було підписано договір, у якому Україна однозначно заявляла про свої права на «всю Русь до Вісли». У листопаді Трансільванія уклала аналогічний договір зі Швецією і дослідник робить висновок, що Гетьманщина опинилася в коаліції держав, причому одна з них перебувала у стані війни з Росією [36, С.78]. В грудні 1656 р. гетьман направив Юрію Ракоці, який розпочав дії проти Польщі, 20-тис. військо

полковника А. Ждановича, до якого приєднався полк І. Богуна. Спільними силами були розгромлені поляки під Замостям, а також взяті польські міста. Різкі зміни відбулися у липні 1657 р., коли Ю. Ракоці був розгромлений поляками та татарами, а 27 липня помер гетьман Б.Хмельницький.

В. Горобець вказує увагу на дипломатію Б. Хмельницького з Трансільванією після укладення Віленського перемир'я. Він наголошує на тому, що віленські домовленості Москви ігноруються Чигирином. Як приклад наводиться гетьманський універсал від 10 січня 1657 р. про направлення козацького війська на допомогу Трансільванії у її боротьбі з Польшею, що суперечило польсько - російським домовленостям щодо припинення військових дій. Окрім того, різким дисонансом з ними стало продовження перемовин зі шведською стороною, вироблення по принципу домовленості відносно підписання договору про дружбу із союзником шведського короля – курфюрстом Бранденбургу Фрідріхом Вільгельмом (червень 1657р.) [53, С.185].

Проблеми генезису та еволюції українсько-шведських стосунків за доби Б. Хмельницького значною мірою висвітлені і у російській, і в українській історіографії. Так, воєнні успіхи Московського війська в Білорусії визвали побоювання держав-сусідів. У той час в Швеції на престол вступив Карл X, котрий задумав відновити війну з Польщею і йому була необхідна підтримка Б. Хмельницького. Весною 1655 р. гетьман отримав повідомлення від шведського короля про те, що останній збирався в похід проти Речі Посполитої. У відповідь, Б. Хмельницький надав військову допомогу королю, вирушивши під Люблін [55, С.91].

Наступні контакти між сторонами відбулися наприкінці серпня 1655 р., коли перебуваючи поблизу Кам'янця, Б. Хмельницький, як відповідь на прибуття до нього шведського посла Ю. Торквата, повідомив у листі королю Карлу X Густаву про свою прихильність до короля. Т. Чухліб вважає, що під обіцянку «дружби» між королем і гетьманом, згідно уявлень володаря України, розумівся процес ратифікації двостороннього договору, а згадка про

«довір`я і захист» свідчила не що інше, як бажання Б. Хмельницького визнати протекцію Карла X Густава [143. 87]. Проте коли у жовтні під Львовом розпочалися безпосередні переговори, гетьман Війська Запорозького трохи змінив тональність своїх звернень і листів, у яких засвідчувалася велика напруга в ході українсько-шведських переговорів, котра виникла через суперечку стосовно приналежності західноукраїнських територій. Через це шведський король запропонував Б. Хмельницькому повернути західноукраїнські землі польському панству, окрім того К. Густав планував передати трансільванському князю Львівщину, Покуття, Поділля, натомість собі залишити Белзьку, Сяноцку, Перемишльську, Холмську землі [74, С.173].

В. Смолій та В. Степанков пояснюють даний факт тим, що Карл X переоцінив свої переговори над Польщею і вважаючи її переможеною, втратив зацікавленість в збереженні союзу з козацькою Україною, а також вирішив прилучити до своїх володінь Волинське, Белзьке, Подільське й Руське воєводства. Він звернувся до Б. Хмельницького з вимогою зняти облогу Львова і відступити. В історіографії є думка, що гетьман поступився і не розривав дипломатичних відносин зі Швецією, зважаючи на наступ хана і на те, що Польща ще не була переможена [121, С.398].

Українські дослідники підкреслюють, що Карл X і Дьєрдь II Ракоці, прагнучи воєнної допомоги з боку Української держави, водночас побоювалися її укріплення, чим і обумовлені сподівання прихопити західноукраїнські землі. Так, подібні факти підтверджуються переговорами травня та серпня 1656 р.

У середовищі російських вчених, що розглядають проблему шведської альтернативи у зовнішній політиці Б. Хмельницького, варто відзначити Л. Заборовського. Останній заперечує висновки українських вчених, в роботах яких обґрунтовано тезу про реальність союзу зі Швецією. Основним недоліком цих концепцій Л. Заборовський вважає те, що в них не було враховано зовнішньополітичні програми Швеції та, наприклад, місце в них

української проблеми. Аналізуючи хід перемовин між двома сторонами він робить висновок про те, що «шведская политика лиш относительно учитывала интересы Украины и не открывала перед ней прочных политических перспектив» [74, С.187].

Та вітчизняні історики відхиляють таке трактування відносин. Підкреслюється, що в лютому 1657 р. Б. Хмельницький відхиляє запропонований Карлом X проект на підставі того, що він не передбачав входження західноукраїнських земель до Гетьманщини. Під час переговорів у червні зі шведським послом Г. Лілієнкороною останнього довели до відома про вимогу уряду «отримати всю країну між Віслою і тутешніми місцями». Послу Трансільванії Ф. Шебешті нагадали, що не може бути і мови про передачу князю українських територій, розташованих на схід від Вісли. Тобто ішли переговори рівноправних союзників, котрі мали право на виказання взаємних територіальних претензій, та смерть гетьмана не дозволила завершити домовленості.

Г. Санін, розглядаючи переговори Б. Хмельницького зі шведським королем з метою укладення союзу проти Потльщі, не вважає цей крок «зрадою» щодо до Росії, а розглядає цей прецедент як «борьбу мнений», як свідчення беззаперечного права гетьмана на проведення незалежної зовнішньої політики. Окрім того ці контакти він вважає вигідними для Росії, оскільки загроза українсько-шведського союзу була важливим фактором впливу на Ріс Посполиту [113, С.110].

Треба відзначити певні цікаві моменти у роботах О. Хаванової та В. Шушаріна. Розвідка О. Хаванової присвячена зовнішній політиці Ю. Дьєрдя II Ракоці у 1648-1660 рр., від початку князювання до загибелі. Так, аналізується його ставлення до українсько-польського конфлікту. В. Шушарін розглядає становище Трансільванії в суперництві між Османською імперією та Угорщиною в середині XVII ст. Велику увагу дослідник приділяє відносинам Ю. Дьєрдя II Ракоці з Б. Хмельницьким.

Таким чином, відносини Б. Хмельницького з Трансільванією розглядаються як військові домовленості, що підтверджують незалежну політику гетьмана після Переяславської ради. Історики підкреслюють, що український гетьман прагнув підписати договір з противником Росії – Швецією, а також Трансільванією.

Висновки до розділу II

Від самого початку національно-визвольної війни налагодження дипломатичних відносин з мусульманськими країнами як можливими союзниками по антипольській коаліції відіграла важливе значення у політиці Б. Хмельницького. Природно, що першою державою у цьому відношенні став південний сусід – Кримське ханство. В процесі діяльності постійних дипломатичних місій татар у Чигирині та козаків у Бахчисараї укладено кілька союзницьких договорів про спільні дії проти речі Посполитої. Паралельно з цим велися переговори з представниками турецького султана, який мав на меті встановити з українським гетьманом договір на зразок того, який він мав з кримським ханом. Зміна зовнішньополітичних орієнтирів гетьмана у 1654 р. ускладнили, проте не припинили зовнішньополітичну діяльність Хмельницького з Кримом та Туреччиною, вони були активними аж до смерті правителя Війська Запорозького.

Особливо драматичними виявилися спроби Б. Хмельницького реалізувати «західну» політику та знайти союзників проти Речі Посполитої у так званих «Модавських походах». Можна виділити декілька основних завдань, які становили основу даного проекту. Першоплановим завданням безумовно було схилення молдовського господаря В. Лупула до військово-політичного союзу з козаками, а також відмова князівства від підтримки Польщі. У випадку виконання першого пункту відкривалися хороші перспективи. Серед останніх - породичання з монаршими дворами Європи; зближення у відносинах з іншими придунайськими державами (Семигороддя,

Валахія); можливість схилення на свій бік Я. Радзивіла (фактичного володаря Великого Князівства Литовського) тощо.

Молдавська кампанія мала резонанс на всі дипломатичні відносини і з сусідніми країнами. Занепокоїлись Польща, Австрія, Угорщина, Венеція. Отримання згоди від В. Лупу на одруження Тимоша і Розанди аналізувалося сучасниками як комбінація не тільки династійна, а й політична. Більшість правителів зайняли політику вичікування, зволікаючи з чітким вибором союзника.

Дуже динамічними були і відносини Б. Хмельницького з Трансільванією. Вони розглядаються як військові домовленості, що підтверджують незалежну політику гетьмана після Переяславської ради. Історики підкреслюють, що український гетьман прагнув підписати договір з противником Росії – Трансільванією, а пізніше і Швецією.

Розділ III.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА ТА БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 Р.

3.1. Українсько-російські відносини на початку національно-визвольної війни (1648-1653 рр.)

Відновлення незалежної Української козацької держави у середині XVII ст. відбувалося у дуже складних геополітичних умовах. Вперте небажання Польщі та Кримського ханства визнати суверенітет нового державного утворення робили дуже проблематичними перспективи реалізації планів гетьмана Б. Хмельницького. Такі обставини спонукали українське керівництво до активних пошуків виходу з кризи на міжнародній арені – за допомогою країни-союзника-протектора або групи країн-протекторів. Початкові кроки в цьому напрямі уряд Гетьманщини зробив вже у другій половині 1648 р. 14 жовтня Б. Хмельницький надіслав листа турецькому султану, в якому порушував питання про прийняття козаків під його протекторат. Проте, незважаючи на висловлену султаном попередню згоду взяти козаків під свою опіку та формальну видачу Б. Хмельницькому «диплома на князівство Руське», протурецька політика в Україні, як відзначав В. Липинський, об'єктивно була приречена на поразку насамперед через одвічний релігійний антагонізм християнського та мусульманського світів [90, С.22].

Також тут впливала ненадійність турецьких васалів – кримських татар, які в найбільш критичні моменти зраджували козаків. В українському суспільстві уже із середини 1648 р. відчутно проявилася й «московфільська» ідея, що, за спостереженнями М. Грушевського, мала багато прихильників у середовищі київського духовенства та еліти. В зв'язку з цим гетьманський уряд наприкінці 1648 р., скориставшись посередництвом патріарха Паїсія, прагнув заручитися підтримкою та протекцією православного царя. Попри негативні наслідки акції, московська вектор з цього часу стає не лише домінуючим в

зовнішньополітичній діяльності Б. Хмельницького, спрямований на нейтралізацію Польщі, а й значною мірою детермінував напрями еволюції української державності впродовж другої половини XVII-XVIII ст [99, С.64].

За таких обставин саме представники вищих церковних кіл України одними з перших звернули свої погляди до Москви, сподіваючись отримати від православного царя політичну та моральну підтримку у відносинах з польською елітою. Найвідомішим кроком напередодні війни щодо цього безперечно є лист київського митрополита Йова Борецького до царя М.Федоровича від 3 вересня 1624 р., який містив прохання про допомогу в боротьбі з унією та католицизмом [4, С.124]. Вишукуючи зовнішню опору в справі захисту своєї віри, київський митрополит обґрунтовував ідею релігійної та кровної (спорідненої) єдності частин Русі. За твердженням С. Плохія, саме Й. Борецький вперше назвав українців-малоросіян молодшими братами, а московитів-великоросів старшими, котрі, проте, створюють одну сім'ю.

Як і східні православні ієрархи, які мешкали на підвладних турецькому султанові землях, українське православне духовенство з підвладних польському королеві земель зверталося до московського царя за допомогою в справі покращення свого матеріального становища, підірваного в протистоянні з уніатами, і за коштами, потрібними для побудови і утримання шкіл і колегій [6, С.80].

Тому з перших же кроків повстання важливе місце в діяльності гетьманського уряду займали контакти з Москвою. Розвиток визвольної війни, еволюція її програмних завдань і трансформація геополітичної ситуації в регіоні значною мірою вплинули на характер московської політики Б. Хмельницького. Проте саме стосунки з царським урядом посідали одне з основних напрямів у діяльності гетьманської адміністрації і саме вони значною мірою визначали вектори зовнішньої політики гетьмана в цілому.

Українсько-російські контакти початкового періоду гетьманування Б. Хмельницького представлений листом гетьмана до московського царя О. Михайловича від 8 червня 1648 р. Цей документ не раз розглядався в

історичній літературі та мав неоднозначне трактування в історіографії. Наприклад, М. Петровський висловив припущення, що послання гетьмана до Москви мало започаткувати переговори про приєднання України до Росії [7, С.398]. Думка вченого була розвинута радянськими істориками і була одним із наріжних каменів концепції, проявом прагнення Б. Хмельницького «возз'єднати» Україну з Росією в одній державі уже на початковому етапі повстання.

Винятком з цього положення в історіографії стала висловлена І. Крип'якевичем думка відносно того, що мотивом написання листа була спроба схилити царя до надання військової допомоги козакам та залучити його до боротьби за польський трон (він після смерті короля Владислава IV залишився вільним). Власне, І. Крип'якевич дублював Д. Іловайського та М. Кордуби [84, С.30], які з початку 1990-х рр. почали повертати позиції в історіографії.

Свідчення джерел та співставлення хронології і логіки подій середини 1648 р. свідчать про правильність іншої точки зору. Справді, влітку 1647 р. царський уряд ратифікував з Варшавою оборонний союз проти кримських татар. З початком визвольної війни та появою на наших землях союзника повстанців - татар - польське керівництво активно налагоджувало контакти з московським керівництвом, закликаючи його до виконання союзницьких зобов'язань і надання військової підтримки у боротьбі проти Б. Хмельницького і татар.

Отримавши відповідну інформацію від польських урядовців, царський уряд 16 лютого 1648 р. надіслав наказ хотмизькому воєводі князеві С. Волховському вести підготовку до відбиття можливого нападу татар, у квітні розпочав мобілізацію в порубіжних з Україною повітах, а в другій половині травня дав розпорядження С. Волховському та сівському воєводі З. Леонт'єву виступити в похід. Точну інформацію про наміри царя гетьман дізнався з перехопленого листа князя О. Трубецького до брацлавського воєводи А. Киселя. Намагаючись спростувати негативні наслідки кампанії

проти козаків, проведеної польською стороною, а також запобігти втручання московських військ у конфлікт, Б. Хмельницький у листі до Олексія Михайловича, переданому через посланця О. Трубецького, повідомляв про причини повстання, описував успіхи козаків на полях битв, ставив питання про надання повстанцям військової підтримки (акцентувалася увага при цьому увага на одновірності козаків і московських людей) та висловлював побажання бачити "православного християнського" правителя на поки що вільному польському престолі [6, С.268].

Про наміри гетьмана прийняти підданство Москви разом з Військом Запорозьким нічого не сказано і в листі Б. Хмельницького до сівського воєводи Леонтєєва від 8 червня 1648 р., тут йшлося лише про прихильне ставлення козаків до царя [6, С.279].

Через місяць, 11 липня, в листі до путивльського воєводи Плещеева Б. Хмельницький повторює побажання, аби московський монарх "...ляхом і нам паном і царем бил..." [6, С.293].

Подібні заяви вписуються в загальну ситуацію, яка складалася на той час. Адже в цей час політичні вимоги козаків не виходили за рамки програми, «політики козацького автономізму». Повстанці не мали наміру добиватися повного розриву з Польщею, йшлося лише про збереження умов для автономного функціонування Війська Запорозького на територіях, які були традиційним ареалом розселення українських козаків, а також отримання гарантій вільного віросповідання під зверхністю Корони Польської.

Що стосується висловленої тези про готовність «всім Войском Запорозким услужить вашей царской велможности...», то тут, очевидно, мова йде про звичну для козацтва як певної відокремленої військово-політичної організації практику пошуків «рицарського хліба» в іноземних правителів. В зв'язку з цим чи не найбільш промовистою ілюстрацією може стати укладення козацтвом ще наприкінці XVI ст. з представником Священної Римської імперії договору про встановлення підданства з імператором Рудольфом II, які у вітчизняній історіографії отримали назву «спрощеного умовного підданства»

[Василенко Н.П. Територія України XVII віку // Ювіл. зб. на пошану акад. Д.І.Багалія. – К., 1927. – Ч.1. – С.265].

В процесі розвитку подій бурхливий розвиток визвольної боротьби привів до наповнення ідеї "козацького автономізму" новим змістом. Влітку 1648 р. козаки домагаються автономії не тільки для Подніпров'я, а і для Правобережної України – по річку Горинь і місто Володимир. У вересні джерела вперше фіксують плани Б. Хмельницького "...відняти польські володіння до Вісли..." [116, С.184]. Переможні для козацької зброї протистояння з військами Польщі в 1648 р., урочистий в'їзд гетьмана до Києва – давньої княжої столиці, його розмови з вищим православним київською інтелігенцією, духовенством, єрусалимським патріархом Паїсієм створює умови для переосмислення Б. Хмельницьким результатів і завдань боротьби. В основному цей процес завершився уже в лютому 1649 р. створенням нових для української суспільно-політичної думки програм щодо розбудови незалежної від Речі Посполитої Української козацької держави.

Скоріше за все, саме під впливом патріарха Паїсія, який підтримував тісні контакти з московською духовною та світською владою, у Б. Хмельницького та його оточення вперше і зароджується ідея широкомасштабного використання московської підтримки в боротьбі з Річчю Посполитою. Вже після розмов з вселенським патріархом, який дуже високо цінував заслуги гетьмана в справі захисту православної віри, Паїсій титулував його «князем Русі», можливо, навіть коронував його на Руське князівство [128, С.287], проте водночас не симпатизував союзницьким взаєминам України з Кримським Ханством. Гетьман вирішив відрядити до Москви свого посла полковника С. Мужилівського. Джерела, на жаль, не дають достовірної інформації щодо мети посольства Мужилівського.

У січні 1649 р. Паїсій під час розмови з московським монархом так сформулював пропозиції Б. Хмельницького: "...И он де, Хмельнитцкой, велел ему бити челом царскому величеству, чтоб государь пожаловал велелево,

Хмельнитцкого, и все Войско Запорож-ское приняты под свою государскую високою руку..." [4, С.184].

Згідно норм придворного етикету Московської держави, Мужилівський не міг вести перемовини безпосередньо з Олексієм Михайловичем, тому йому пощастило лише передати цареві записку, де стисло повідомлялося про причини й перші кроки визвольної боротьби. Тут також порушувалося клопотання про надання військової підтримки в боротьбі з Польщею. Про прийняття козаків в підданство в записці мова не йшла [132, С.219].

Не можемо погодитися з твердженням М. Петровського про те, що царський посланець не наважився у письмовій формі сформулювати цю делікатну справу, побоюючись її розголосу, а, разом з тим, негативних наслідків для взаємин українців і польської влади Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст...С.192. Адже прохання про надання військової допомоги для війни з Польщею було досить "крамольним" своєю суттю. Але дана обставина не завадила послові його порушити. Ймовірно, причина відсутності прохання про підпорядкування цареві полягала в тому, що Б. Хмельницький не доручав своєму посланцеві ставити питання таким чином.

Підтверджує це припущення і той факт, що в сучасних дослідників немає аргументів, які би доводили факт існування на кінець грудня 1648 р. (від'їзд митрополита Паїсія та Мужилівського до Мокви) в українського керівництва планів повного розриву з Варшавою. Навпаки, є підстави вважати, що гетьманський уряд все ще мав надії на можливість реформування державного устрою Речі Посполитої, яке би гарантувало автономію Війська Запорозького. Так, С. Мужилівський заявляв, що новий польський король Ян Казимир у листі до гетьмана обіцяв "...бити русским [королем] і що през шаблю узяли, абитое моцно держали..." [8, С.238].

Крім того, відзначимо, що українське керівництво не полишало намірів посадити на чолі польської держави не-католика (трансільванського князя чи московського царя), оскільки козаки присяги Янові Казимиру не склали.

Перша половина 1649 р. стала переломною в історії розвитку української державної ідеї. На перемовинах з польськими комісарами, що відбувалися в лютому 1649 р. в Переяславі, Б. Хмельницький вперше оприлюднив плани визволити "...з лядської неволі [...] народ всієї Русі..." і, "...відірвавши від ляхів Русь і Україну...", створити окрему державу. Виступаючи в похід супроти польської армії в травні 1649 р., гетьман ставив перед козаками завдання розгромити ворога, аби потім добиватися незалежності Руської держави, територія якої простягалася би від Перемишля до московського кордону.

Будуючи плани незалежності Української держави, Б. Хмельницький розраховував на допомогу православного московського царя. У розмові з царським послом Г. Унковським, який прибув до Чигирини у квітні 1649 р., гетьман наголошував тому, що «...от Владимира святого крещения одна наша благочестивая христианская вера с Московским государством и имели єдину власть» [84, С.353]. В травні Б. Хмельницький направляє до Москви представництво на чолі з полковником Ф. Вешняком, в акредитивній грамоті якого лаконічно висловлено прохання про покровительство московського царя. Вирази, в яких сформульована така пропозиція, свідчать про бажання Війська Запорозького прийняти зверхність монарха: «...под милость и оборону свою [...] возьми...» [7, С.139]. Підкреслимо, що розвиток державної ідеї, відхід від ідеї автономії для козацького стану зумовили появу в тексті дуже важливого уточнюючого моменту «під оборону» взяти і «всю Русь». Тобто не лише Військо Запорозьке як військово-політичну структуру, але і територію, населену православним народом.

Важливо зауважити, що "московський вектор" був важливим, але не єдиним в тогочасній дипломатичній грі Б. Хмельницького. У першій половині 1649 р. він активно листується з трансільванським двором, прагнучи здійснити спільний антипольський похід. Так, під час лютневих переговорів з польськими представниками до Переяслава прибули трансільванські послы. Останні передали гетьманові привабливі обіцянки князя Д'єрдя II Ракоці щодо

того, що разом з угорськими та українськими військами за його брата Сигізмунда як претендента на корону Польську вступаються литовські війська Я. Радзивілла та всі протестанти [122, С.192].

Проте плани Б. Хмельницького щодо використання Москви і Трансільванії в боротьбі проти Речі Посполитої тоді не були втілені в життя. Улітку 1649 р. у боротьбі за звільнення з-під влади Польщі Військо Запорозьке змогло використати лише Кримське ханство. Наскільки ненадійною була ця допомога – засвідчили результати битви під Зборовим.

Після Зборівської битви українсько-російські відносини стали дещо прохолоднішими. Пригнічений невдачею, Б. Хмельницький вбачав одну з її головних причин у відсутності військової допомоги з боку Москви. Зростання напруження в стосунках із царем у цей час проявляється не лише у відвертих висловлюваннях гетьмана невдоволення позицією російського уряду, але й численних «погрозах», як написано в донесенні російських вістунів, іти «...войною тотчас на [...] государево Московское государство...» [Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну. С.124]. Крім того, погрози лунають не лише з уст Б. Хмельницького, а й «...во всех де [...] черкасских городах [...] те же речи черкасы все говорят не тайно, что идти им з гетманом однолично на [...] государева Московское государство войною...» [12, С.129].

На політичний курс гетьмана в стосунках з царем великий вплив справляла і позиція кримського хана, який настирливо схиляв гетьмана до спільного походу проти Московського порубіжжя. Тому інформація про плани українців і татар не могла не непокоїти Москву.

Видається малоімовірним припущення відносно того, що після невдалої літньої кампанії та розпуску у серпні 1649 р. в Паволочі козацького війська Б. Хмельницький реально планував здійснити похід проти Москви. На думку В. Смолія та В. Степанкова, гетьманські погрози стали своєрідним проявом «душевного надлому, кризи, спричиненої зборівськими ексцесами» [31, С.112]. Поряд з цим з тим, можливо, у стосунках з царем українські дипломати освоювали тоді нову тактику – бачаючи схилити російський уряд до підтримки

України, Б. Хмельницький та його оточення наголосом на етнічну близькість і релігійну спільність, а також обопільну зацікавленість в ослабленні Польщі, вдавалися до різких дипломатичних демаршів. Зважаючи на дану політику треба розглядати і перебування в Україні на початку 1650 р. самозванця Тимофія Акудінова, який видавав себе за сина московського царя Василя Шуйського та декларував свої претензії на московський трон. Мета поїздки полягала у пошуку допомоги в іноземних правителів. Такі заяви вельми дратували царя та його близьке оточення. Проте, незважаючи на численні вимоги російської сторони видати їй самозванця, Б. Хмельницький не поспішав цього робити, давши змогу останньому плести свої інтриги проти Олексія Михайловича [74]. Не дало результатів московському керівництву і втручання до цієї делікатної справу польського короля, а з цього приводу його турбував сам Олексій Михайлович через посла Г. Пушкіна. В такій лінії поведінки Б. Хмельницького важко не вгадати тактику дипломатичного тиску на свого опонента.

В той же час українське керівництво не хотіло допустити повного розриву чи загострення українсько-російських відносин. Зокрема, взимку 1650 р. Б. Хмельницький докладав максимум зусиль до того, щоб унеможливити участь українських козаків у каральній акції Іслам-Гірея супроти донських козаків, а в середині березня проігнорував накази польського короля щодо підготовки до спільного польсько-кримського походу проти Москви, плани якого розроблялися з осені 1649 р.

Як вже відзначалося вище, на початку 50-х рр. в історії української дипломатії відбувається активізація її контактів з керівництвом Турецької імперії. Відомо, що уже восени 1648 р. гетьманський уряд звернувся з пропозицією до султана з проханням прийняти під свій протекторат «...Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (Галицькою) Руссю аж по Віслу...» [56, С.190]. У зв'язку з ймовірністю створення в Європі антиосманської коаліції, що після Тридцятилітньої війни стала цілком реальною, пропозиції Б. Хмельницького були дуже своєчасними й корисними

для Порти. В зв'язку з цим, незважаючи на скрутне становище, султанський уряд обіцяв надати гетьману необхідну військову допомогу.

Але, як уже зазначалося, під впливом київських переговорів з вищим українським духовенством, патріархом Паїсієм, інтелігенцією, гетьман відкоригував зовнішньополітичні плани, зробивши ставку на військову допомогу Московського царства. Нерішучість царського уряду, його зволікання із захистом Війська Запорозького змусили гетьмана на початку 1650 р. знову активізувати контакти з Туреччиною. Влітку та восени 1650 р. столиця Гетьманщини відвідав турецький посол Осман-ага, а Стамбул – А. Жданович і П. Яненко-Хмельницький. У посланні від 23 липня до великого візира султанського уряду Магомета IV і названого батька султана Бек таш-аги Б. Хмельницький підтвердив свої наміри прийняти заступництво Туреччини. Наступного року українсько-турецькі контакти тривали, і в середині вересня до Б. Хмельницького прибув Осман-ага, який повідомив гетьмана про готовність Туреччини взяти під свій захист Україну [75, С.176].

Наприкінці 1650 – початку 1651 рр. українсько-російські відносини поліпшуються. Саме тому, на наш погляд, Б. Хмельницький не поспішав з прийняттям зверхності Порти.

Певні надії стосовно ймовірності в майбутньому залучити Московську державу до боротьби з Польщею українському керівництву давали рішення Земського собору, що розпочав роботу в Москві 19 лютого 1651 р. Так, московське духовенство визнало за можливе у разі невиконання Польщею умов "Вічного миру" дозволити Олексію Михайловичу прийняти у підданство Військо Запорозьке. Щоправда, доступні джерела не дають змоги з'ясувати форму цього підданства. Трохи раніше, у березні 1652 р., коли Б. Хмельницький через свого посланця І. Іскру запропонував негайно прийняти під свою опіку козаків, уряд царя погодився взяти тільки соціальну структуру, без території, передбачаючи в подальшому надати під його розташування безлюдні землі в межириччі Дону та Медведиці [75, С.178].

Поразка козаків під Берестечком завершила період висхідного розвитку визвольної боротьби. Укладений результатами битви Білоцерківський мирний договір звів нанівець автономію козацької України, спричинив значне загострення соціальних суперечностей в Наддніпрянській Україні, породив реальну загрозу спалаху тут громадянської війни. Навіть незважаючи на блискучу перемогу під Батогом, внутрішньополітичне становище Гетьманщини та геополітична ситуація в регіоні не тільки не поліпшилися, а й, з огляду на певні обставини, значно ускладнилися. Перед Б. Хмельницьким постала дилема: або визнати владу польського короля і відмовитись від усіх здобутків у сфері державотворення, або ж заручитися військовою допомогою чужоземних правителів, поступившись власною владою. Оскільки на середину 1653 р. шанси на мирне розв'язання конфлікту з Річчю Посполитою через задоволення королем і сеймами вимог козаків як тогочасного репрезентанта політичної волі українців були вельми мізерними. Яскравим свідченням того, що польський уряд під керівництвом великого коронного канцлера С. Корицінського не бажав іти на політичний компроміс з гетьманом, стали результати дипломатичної місії до Польщі російського посольства на чолі з Б. Рєпніним-Оболенським улітку 1653 р [85, С.176].

У радянській історіографії переважала думка про те, що московське керівництво вже після Земського собору 1651 р. почало активну підготовку до прийняття Війська Запорозького під керівництвом царя та збройного протистояння з Річчю Посполитою [88, С.16]. Проте, як свідчать дані новітніх наукових досліджень, усвідомлення неминучої війни з Польщею прийшло до Олексія Михайловича та його оточення дещо пізніше. Навіть навесні 1653 р., тобто уже після ухвалення Земського собору щодо необхідності надання військової допомоги Війську Запорозькому, у Москві виношували плани політичної нормалізації конфлікту в Україні. До того ж ідею щодо російської медіації у стосунках Чигирин з Варшавою, скоріше за все, подала українська сторона та досягнення компромісу планувалося на основі Зборівського договору 1649 р. Про це йшлося у ході переговорів у Москві українського

посольства під керівництвом з С. Богдановичем (Зарудним) наприкінці 1652 – початку 1653 рр. Це питання було у центрі уваги чигиринських переговорів Б. Хмельницького із царським посланцем Я. Ліхарьовим і піддячим І. Фоміним, яких відправили в Україну по завершенні місії С. Богдановича [116, С.218].

Посольський наказ Б. Рєпніна-Оболенського (остаточну концепцію його було ухвалено на початку травня 1653 р., вже після проведення в Москві переговорів з послами Б. Хмельницького К. Бурляєм і С. Мужилівським) як максимальну програму передбачав вирішення «українського питання» на основі Зборівської угоди 1649 р. У разі неприйняття польською стороною цього варіанту розв'язання конфлікту, великий посол мав отримати повноваження на продовження переговорів з цього приводу між представниками Польщі та Гетьманату або ж на основі трьохстороннього з'їзду. Але, як показав перебіг російсько-польських переговорів, які проходили у Львові на початку серпня 1653 р., представники Речі Посполитої були налаштоване вельми рішуче і на всі компроміси йти не бажали [153, s.65].

Негнучкість позиції польської сторони очевидно диктувалася як опором втручання московської сторони у виключно внутрішню (на думку польських політиків) проблему Речі Посполитої, так і загрозливим становищем, що склалося для Б. Хмельницького після допущених помилок у Придунайському регіоні з утворенням там антиукраїнської коаліції. Одруження гетьманича Т. Хмельницького на доньці молдавського господаря В. Лупула Розанді викликало занепокоєння у Туреччині та керівництва Кримського ханства, які зайняли негативну позицію щодо існування династичного зв'язку між Україною та Молдавією; проти висловилися також найближчі сусіди – Валахія та Трансільванія, оскільки молдавський правитель вже давно висловлював претензії на Валахію. Подальше втручання Війська Запорозького у молдавські справи навесні 1653 р., коли 8-тисячне військо на чолі з Т. Хмельницьким, допомігши відновити на господарстві скинутого з престолу С. Георгіцією В. Лупула, увійшло в межі Валахії, остаточно збурило антикозацькі настрої у

середовищі правлячої еліти Придунайських князівств [116, С.43]. У червні-липні 1653 р. утворюється антиукраїнська коаліція у складі Речі Посполитої, Трансільванії та Валахії, до якої пізніше (після чергового усунення від влади В. Лупула) приєдналася й Молдавія.

Складне становище гетьманського уряду значно підсилювалося і тим, що затяжна війна з Річчю Посполитою сильно зруйнувала господарство краю, розорила місцеве населення. Значна його частина не могла бути залученою до війська у зв'язку з поганим матеріальним становищем. Крім того, у настроях більшості населення України почали з'являтися нотки емоційно-психологічної втоми, розчарування та зневіри. Незадоволення рядового козацтва політикою гетьманського уряду, нездатність завершити війну і тим самим зупинити спустошення краю та насильства над населенням своїх союзників – татар, зірвало наступальну операцію козаків під Городком і змусило його керівництво шукати шляхів примирення з польським королем, хоча би на умовах Зборівського договору 1649 р. Проте усвідомлення польським командуванням своєї переваги над противником дало можливість відкинути передані через посольство А. Ждановича пропозиції Війська Запорозького і поставити натомість ультимативні вимоги: Б. Хмельницький повинен зректися гетьманської булави; козацька старшина – капітулює; козацький реєстр має скоротитися до шести тисяч; козаки поселяються на тих територіях, які були визначені поляками до 1648 р., а «виписчики» повинні повернутися до своїх панів «землю орати» [74, С.190].

Російські розвідники у Стамбулі (зокрема грек Фома Іванов) у першій половині 1653 р. давали інформацію уряду Олексія Михайловича про активізацію відносин козацької старшини з представниками турецького султана. Свідченням цього стала грамота великого візира Мустафи на ім'я Б. Хмельницького, у якій повідомлялось, що султан, милостиво реагуючи на прислану останню чолобитну про прийняття гетьмана і козаків «у підданство і покровительство», дає згоду виявити стосовно них свою високу ласку. Правда, захист свого нового васала Порта планувала реалізовувати силами

Кримського ханства, з приводу чого було відправлене відповідне розпорядження кримському ханові Іслам Гірею.

У середині травня 1653 р. до Б. Хмельницького прибув Магмет-ага з грамотою султана й атрибутами влади васальної залежності від Туреччини: булавою, бунчуком, кафтаном, знаменом. І. Виговський свідчив, що Б. Хмельницькому було запропоновано протекторат на умовах значно кращих порівняно зі становищем кримського хана – «...гетману будет в братстве не так, как крымской хан, не будет тесноть і никакие чинить...» [79, С.312].

Складне політичне становище Української держави та відсутність надійних засобів для нейтралізації військового потенціалу Польщі змушували Б. Хмельницького пристати на загалом привабливі пропозиції султана. Разом з тим, релігійне протистояння мусульманського та християнського світів, нестабільність турецького васала – Кримського ханства ставили під сумнів необхідність спілки з султаном. Саме військова слабкість османів, які вели затяжну і дуже виснажливу війну з Венецією, а тому насправді не могли реально втрутитися у конфлікт у Центрально-Східній Європі, на думку дослідників, і стала головною причиною затягування Б. Хмельницьким остаточного позитивного вирішення даного питання.

Тому, пославшись на несприятливі для переговорів умови, Б. Хмельницький попросив посла зачекати. Тим часом він намагався успішно розіграти турецьку карту у політичній грі з Москвою. І, як показали подальші події та розвиток українсько-російських взаємин у наступні місяці, йому це повністю вдалося.

22 квітня 1653 р. на аудієнції у царя українські послы К. Бурляй і С. Мужилівський вже вкотре безрезультатно ставили питання про прийняття Війська Запорозького у підданство Москви та надання йому військової підтримки для боротьби проти Польщі.

У червні І.Виговський повідомив посланцям путивльських воєвод про наміри Туреччини прийняти під свій захист Україну. До Москви ця інформація про це надійшла 20 червня і викликала там велику тривогу в керівних колах.

Вже 22 червня Олексій Михайлович звернувся до Б. Хмельницького з грамотою, де містилося повідомлення про рішення «...вас прийнять под нашу царского величества високою руку, яко да не будете врагом креста Христова в притчу и в поноше-ніе...». 28 червня за дорученням царя думний дяк повідомив війську про можливість близького виникнення воєнних дій. Скликаний на Покрову Земський собор ухвалив: «.. .Чтоб их не отпустить в подданство турецкому султану или крымскому хану..., гетьмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское с городами и землями прийнять...» [110, С.234].

Спроба Б. Хмельницького восени 1653 р. (через проведення масової мобілізації козаків і міщан до війська та підтвердження дійсності військово-політичного союзу з Кримським ханством) переламати розвиток протистояння на свою користь успіхом не увінчалася. Облога Жванця у 1653 р., незважаючи на катастрофічне становище коронної армії, через неузгоджені дії кримського керівництва закінчилася укладенням Кам'янецької угоди. Вона лише в деяких положеннях відбивала зміст Зборівського договору 1649 р. та ігнорувала збереження адміністративно-територіальної автономії Війська Запорозького, забороняла перебування коронних військ на Подніпров'ї, частково задовольняла потреб православної церкви тощо. З великим поспіхом сенатори, які перебували при війську, створили спеціальну комісію, яка мала наглядати за розквартируванням військових на постій в Україні, а також допомагати поверненню шляхти до своїх маєтків, пильнувати, аби козаки того, що "...їм не належить, собі не привласнювали...", селяни і міщани виконували повинності [133, С.205].

Отже, за умов, що склалися на кінець 1653 р., прийняття протекції московського царя ставало одним із небагатьох (якщо не єдиним) щодо прийнятних для правління Гетьманату шляхів виходу із скрутного зовнішньополітичного становища, яке було ускладнене внутрішньополітичними процесами в козацькій Україні. Тому немає достатніх підстав для того, щоб заперечити думку І. Крип'якевича щодо того, що союз з

Москвою 1654 р. постав з тверезих міркувань тодішньої української політики. Так само, як і заперечити твердження О. Апанович, що договір 1654 р. не був для України ні трагедією, ні ганьбою.

3.2. Переяславська рада та укладення «березневих» статей

На переговорах у Переяславі 9-10 січня 1654 р. Б. Хмельницький і старшина (про це свідчать звіти боярина В. Бутурліна, який був зацікавлений якомога краще зобразити власні дипломатичні успіхи в Україні, тому його не можна визнати повністю об'єктивним інформаційним джерелом) поставили чимало питань, які порушували політику козацького автономізму, не відповідали (на думку російського посланця) потребам часу, а тому були не лише «лишніми» з огляду на загальнодержавну репрезентацію керівництва Гетьманщини, але і створювали досить небезпечні прецеденти для подальших відносин з царем [7, С.290]. Так, за свідченням В. Бутурліна, 9 січня Б. Хмельницький заявив послам: «Чтоб великий государ [...] указал с городов и мест, котрые поборы наперед сего собирали на короля и на римские кляшторы и на панов, собирать на себя государя...» [35, С.65]. Не був проти гетьман і проти намірів царського уряду відправити воєвод (крім Києва) до інших «знатних» міст України.

В подальшому концептуальні позиції гетьманського представництва на характер договору швидко еволюціонували (скоріше за все українське керівництво, вийшовши зі скрутного становища, характерного для кінця 1653 – початку 1654 рр., змогло поглянути на проблему ширше). Старшинські наради, що відбулися наприкінці січня – першій половині лютого спочатку у Корсуні, а згодом – Чигирині, виробили досить солідний проект договору, у якому відображені інтереси насамперед козацтва та певною мірою усіх інших станів козацької України. Також передбачено непорушність суспільно-політичного та соціально-економічного устрою Гетьманщини, її суверенітет як у внутрішній, так і у зовнішній політиці.

У контексті зазначеного в історіографії сформувалися такі концептуальні оцінки сутності й наслідків укладення Переяславської угоди.

1. Інтерпретація Переяславської угоди як «возз'єднання» двох держав або «возз'єднання» двох братніх слов'янських народів. Таке обґрунтування було потрібним російським політикам для виправдання процесу включення українських земель, їх приєднання до складу Росії.

2. Переяславська угода – процес приєднання. Згідно з цим тлумаченням угода у Переяславі розглядалася як подія, що призвела до згубних наслідків – повного поглинення України Російською державою.

3. Переяславська угода – договір васалітету. За цією позицією, Б. Хмельницький намагався встановити характерні для світогляду і політичної культури тієї епохи відносини васально-сюзереніальної залежності з метою отримання воєнно-політичної допомоги з боку Москви для розв'язання політичних і міжнародних проблем;

4. Переяславська угода була релігійною угодою для підтримки православ'я. Тобто договір тлумачився як встановлення союзних відносин між рівноправними партнерами – державами у формі міждержавної (персональної) унії, у якій Москва перебрала на себе роль гаранта і покровителя православ'я. Прибічники цієї версії наполягають на конфесійній ідентичності населення України та Московської держави і водночас на експансіоністських прагненнях католиків, які посилювалися підтримкою польської корони.

5. Переяславська угода була тимчасовим військовим альянсом. Згідно з цим (подібним до пункту 3) підходом Переяславська угода була лише тимчасовим, фактично рівноправним альянсом, покликаним вирішити спільними зусиллями актуальні суспільно-політичні проблеми. Але його реальним наслідком стало порушення Москвою існуючих міждержавних домовленостей і поступова економічна, політична та духовно-культурна інкорпорація українських земель [53, С.212-213].

В ході московського раунду переговорів (березень 1654 р.) представники уряду Олексія Михайловича досить активно обговорювали проект договору між Гетьманщиною та Москвою.

Статті проекту договору 1654 року, запропоновані представниками Б. Хмельницького, стосувалися різних сторін майбутніх міждержавних відносин України і Москви. У першій статті йшлося про підтвердження «прав і вольностей» Війська Запорозького, оскільки формула «гетьман з Військом Запорозьким» представляла в офіційних юридичних і дипломатичних документах Українську державу, що утворилася в ході Визвольної війни 1648 – 1654 рр. У статті йшла мова про непорушність прав і вольностей козаків в управлінні, суді і в приватних правових відносинах, в тому числі в «добрах», тобто у матеріальній власності. Стаття 2 обумовлювала кількість козацького війська – збройних сил – 60 тисяч. Стаття 3 передбачала підтвердження «прав та вольностей» української старшини в «добрах», судах (земельних і Бродських) та місцевої адміністрації, вони могли самі обирати своїх урядників і суддів. У статті 4 була поставлена умова, щоб прибутки на царя збирали місцеві урядники, тобто була українська фінансова адміністрація. Таким чином Україна могла зберегти свої фіскальні права. У статті 5 йшлося про надання староства Чигиринського до гетьманської булави. Шоста стаття закріплювала право Війська Запорозького обирати гетьмана. Сьома декларувала недоторканність козацьких маєтків і земель, а також їх спадкування козацькими вдовами та дітьми. Статті 8, 9, 10, 11 та 12 були присвячені питанням виплати грошей і надання маєтків та млинів на утримання урядів військового писаря, суддів, полковників, осавулів, обозного, а також козацької арматі. У статті 13 була сформульована ідея про непорушність прав, наданих духовним та мирським людям. Стаття 14 затверджувала право зносити гетьмана з іншими державами. Конкретно йшлося про право «вільно приймати» послів з інших країн, а царя оповіщати тільки у випадках їх ворожого до нього ставлення. Статті 15 і 16 стосувалися виплати цареві данини та способів збирання податків для цієї данини. У статті 17 мова

йшла про те, що права населення Гетьманщини гарантують царські «хартії, писані на вольності козацькі, а другі – на шляхетські». Стаття 18 зазначала, що послы мають порушити питання про київського митрополита відповідно до усного наказу гетьмана. У статті 19 викладалися позиції про термінову переправлення царського війська під Смоленськ, щоб попередити об'єднання поляків з ворожими силами. Стаття 20 ставила питання про утримання військового загону на кордонах України. У двадцять першій статті визначались розміри платні рядовим козакам, осавулам, полковникам, військовим, сотникам. У статті 22 говорилося про спільні дії проти нападів татар, а в остання, двадцять третя, про утримання фортеці Кодак та її залоги з метою охорони південного кордону Гетьманщини [35, С.21-24].

Як видно, український військовий проект домовленостей, за винятком п'яти останніх пунктів, що стосувалися важливих проблем поточної ситуації, зокрема оборони Гетьманщини, мав конституційний характер. Український історик А. Яковлев у результаті аналізу 23-х статей дійшов висновку, що українським проектом домовленостей «гарантувалася повнота внутрішньої автономії держави і усувалось будь-яке втручання московського царя у внутрішні справи України». 17 березня 1654 р. українські послы і представники царського уряду зібралися в черговий раз для обговорення статей. Із приводу деяких пунктів від українських послів вимагали додаткових пояснень. Зі свого боку бояри висунули два проекти: про повернення до Московської держави втікачів, насамперед кріпаків, що втікали від своїх панів в Україну [Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С.219]. Також ішла мова про відправлення гетьманом для участі у царському поході на Смоленськ козацького війська під керівництвом полковників: ніжинського – Золотаренка і переяславського – Тетері. Послы ці пропозиції прийняли. Після тривалого обговорення десять статей – 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 13, 17 – затверджувалися беззастережно. Статті 4, 8, 12, 15, 16 нібито і стверджувалися царським указом, проте із деякими застереженнями, що іноді суттєво міняли їх не на користь української сторони. Відносно статей 18, 19, 22, то позитивні їх рішення були

висловлені в іншій формі. У статтю 14 царським указом внесено обмеження. Статті 10, 20, 23 містили резолюцію «допросить», тобто з'ясувати, і пояснювали, що саме. Щодо статті 21 бояри і цар вирішили взагалі «отговаривать» [99, С.192]. 21 березня 1654 р. українські послы подали нову редакцію проекту договору, що містив 11 статей. В цю редакцію не були внесені 7 статей першого варіанта, 5 статей було об'єднано в три, а ще три – в одну. В цьому другому варіанті ратифіковано усі (за винятком останньої) статті, правда з деякими змінами і поправками, що і підтвердив цар жалуваною грамотою від 27 березня 1654 року: «Мы, великий государь тех статей выслушали милостиво и что на которую статью наше царского величества указом велели дать тем же посланникам Самойлову и Павлу» [Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI–середина XVII ст. – К., 1991.С.224]. 26 березня 1654 р. цар видав указ про від'їзд українських послів. 27 березня їм вручили текст договору, що містив 11 статей, з царськими і боярськими санкціями і указами під ними, а також три вищеназвані царські грамоти. Разом із цими документами послы одержали царську жалувану грамоту місту Переяславу і царський привілей Б. Хмельницькому на Чигиринське староство і підтвердження його володінь на Суботів, Медведівку, Новоселицю, Борки й Камянку, а також три царські листи особисто гетьманові. Козацькі послы відбули з Москви в Україну [121, С.210].

Доповнення, зроблені урядом Москви, певною мірою посилювали залежність Війська Запорозького від царя. Проте загалом Московський договір 1654 р. не нівелював досягнень української еліти у творенні власної держави. Козацька держава зберігала за собою права політичної автономії, яка давали їй змогу ефективно розвивати власну внутрішню політику (базовану на вироблених в Україні традиціях і нормах права, а також керовану місцевою адміністрацією), і дещо обмежену політику зовнішню.

Зауважимо, що Березневі статті визнавали за Україною її політичний лад, суд і судочинство, адміністративний поділ, військо, соціально-економічні

відносини, тощо. Єдиною сферою, де обмежувалися права України, були її зносини з іншими державами (заборонено стосунки з Польщею, Туреччиною та Кримським Ханством). Окрім цього, вона повинна була виплачувати Москві певну частину своїх прибутків. На думку відомого українського історика В. Липинського, Б. Хмельницький до самої смерті залишався фактичним повноправним правителем гетьманської держави. Всі питання її життєдіяльності він вирішував самостійно, не узгоджуючи їх і не радячись з російським царем. Під час його гетьманства до скарбниці Москви з України не надійшло фактично жодної копійки [35, С.28]. Статус майже незалежної держави свідчить, що Гетьманщина мала набагато більше повноважень, ніж передбачав звичайний протекторат. Важливою ознакою останнього, як відомо, є залежність, відповідно до якої одна держава («протектор») перебирає на себе здійснення функцій зовнішніх відносин іншої держави («протегованої»), захист її території і по факту здійснює контроль за її внутрішніми справами. У даному випадку російський уряд подібних прав і повноважень щодо України не мав. Звичайно, внаслідок укладання у 1654 р. договору з Москвою Україна отримала значно більші права, ніж Волощина, Молдавія чи Кримське ханство у складі Османської імперії. У зв'язку з цим цілком вірогідно, що вона уклала союз з Москвою не на принципах протекторату, а швидше конфедерації.

Таким чином, Українсько-Російський договір 1654 року фактично являв собою тимчасовий рівноправний військовий альянс, спрямований проти Польщі, що базувався на принципах конфедерації. Його головна ціль для української сторони – спільними зусиллями розв'язати складні політичні, соціальні та міжнародні проблеми, які гостро постали перед державою, очолюваною Б.Хмельницьким. Проте реальним наслідком цього союзу в наступний період стало грубе порушення Москвою укладених з Україною міждержавних домовленостей і послідовна політична, економічна та державно-культурна інкорпорація українських земель до складу Російської Імперії.

Загалом же, підбиваючи підсумки, треба наголосити на таких, на наш погляд, важливих моментах. Договір 1654 р. про прийняття Гетьманщини під

протекцію царя – логічний результат розвитку українсько-російських політичних відносин 1649-1653 рр., що враховував розстановку регіональної міжнародної взаємодії, яка встановилася на той час у Центрально-Східній Європі. Також укладення договору не варто аналізувати як прояв реалізації жорстко встановленої об'єктивної традиції, що виходила з усієї попередньої історії політичного розвитку країн. Адже зміна будь-якої складової структури тогочасної регіональної взаємодії (до прикладу, можливості досягнення успіху у придунайській політиці Б. Хмельницького чи політичного розв'язання важливих суперечностей у стосунках України з Польською Кораною) могла закінчитися тим, що для Війська Запорозького протекція російського монарха була би неактуальною.

Висновки до розділу III

Оцінюючи московську політику гетьмана Б. Хмельницького кінця 1640 – початку 1650-х рр., що закінчилася укладенням Московського договору, треба пам'ятати насамперед те, що вона вперше на міжнародній арені легітимізувала розрив Війська Запорозького з Польщею. Крім того, угодою було укріплено непорушність устрою Гетьманату, а також залучено до військової боротьби козацтва з Річчю Посполитою важливого союзника. Саме зважаючи на такі аспекти, московську політику козаків на цей момент можна вважати досить успішною. Такою вона залишалася до тих пір, поки зберігали актуальність підкреслені вище аспекти. Втрата будь-яким з них своєї значимості неминуче виставляла на передній план питання доцільності існування в недоторканності зовнішньополітичної моделі, породженої угодою 1654 р.

Розділ IV.

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КУРС ГЕТЬМАНЩИНИ В 1654-1657 рр.

4.1. Становлення, особливості функціонування та напрями діяльності дипломатичної служби «Війська Запорозького»

Процес формування козацької держави невідворотно поставив національні владні структури перед потребою забезпечення її зовнішнього суверенітету та повноправних відносин в системі міжнародної дипломатії, що склалася в Європі у середину XVII ст. Успішне вирішення таких завдань у дуже несприятливому для козацької України геополітичному становищі, коли інтереси жодної з провідних держав континенту не передбачали визнання її незалежності, власне, і визначали правила гри на міжнародній арені. Це вимагало від української влади формування ефективної дипломатичної служби.

Хоча специфічні умови функціонування українського інституту дипломатії не сприяли створенню спеціальної організаційної структури (на кшталт, наприклад, Посольського приказу в Росії і відповідних відомств в ряді інших держав), яка відала би проведенням зовнішньої політики, усе ж в Українській державі на основі накопичених козаками традицій зносин з іншими державами склалася відносно струнка, незабюрократизована і ефективна система урегулювання зовнішньополітичних проблем. Наприклад, упродовж 1648 р. характер дипломатичних відносин з Річчю Посполитою, зокрема, порядок прийомів її посольств, розробки змісту інструкцій українським послам, укладення договорів, визначався генеральною радою Війська Запорозького. В той же час відносинами з Росією, Кримським ханством, Трансільванією та іншими країнами переважно відав Б. Хмельницький. З початку 1649 р., з поступовою нівеляцією значення генеральної ради у вирішенні питань зовнішньої політики, в козацькій Україні починає утворюватися унікальна для євразійської політичної практики

подвійна система управління дипломатичною службою - шляхом посередництва старшинської ради та гетьмана. До функцій ради входило напрацювання підвалин як зовнішньополітичного курсу країни в цілому, так і з кожною державою зокрема, вирішення питань миру та війни, вироблення умов угод та договорів, а також їх ухвалення [52, С.221].

Натомість у руках гетьмана (особливо за Б. Хмельницького) зосереджувалося практичне керівництво зносинами з навколишніми країнами. Він приймав іноземних послів, проводив переговори з ними, відправляв українські посольства і заслуховував їхні звіти, брав активну участь в підготовці дипломатичної кореспонденції, узгодженні суті міжнародних трактатів, підписував їх, а при цьому, спрямовував роботу старшинських рад, мав змогу впливати на схвалення ними того чи іншого рішення. За наявності неузгодженостей між гетьманом і членами ради ухвалення рішення досягалося, найвірогідніше, через пошук компромісу. Щоправда, у останні роки життя Б. Хмельницького старшина не наважувалася відкрито суперечити його волі. Після смерті гетьмана ситуація помінялася, й управління зовнішньою політикою знову набуло подвійного характеру [53...С.317].

«Буденну» дипломатичну роботу виконував центральний орган виконавчої влади, яким була Генеральна канцелярія, очолювана генеральним писарем. В роки гетьманування Б. Хмельницького цю посаду обіймав І. Виговський, котрий, завдяки особистим здібностям відігравав важливу роль у формуванні зовнішньої політики. Уся кореспонденція готувалася писарями Генеральної канцелярії Тут зберігалися документи дипломатичного характеру. Окремі з документів перебували при гетьманові «в зепі». Від писарів вимагалася вчасно і на належному рівні готувати відповідні документи, які іноді доводилося переписувати по кілька разів. З часом писарі стали спеціалізуватися за певними векторами дипломатичного діловодства. Так, вже у канцелярії гетьмана П. Дорошенка була спеціальна посада писаря «таємних справ» [139, С.251].

Успішна робота дипломатичної служби вимагала фахівців з певними якостями та знаннями. Їх набір яких визначався специфікою виконуваної роботи. Активна зовнішня політика, яка супроводжувалася інтенсивним міждержавним листуванням, прийомом та відправленням щороку десятків посланців, посольств, і гінців, породжувала гостру потребу в перекладачах з польської, російської, турецької, латинської та інших мов. Через дефіцит фахівців зі східних мов до виконання перекладацьких функцій в посольствах доводилося залучати іноземців (грецьких і вірменських купців). Дипломатична служба мала також потребу в значній кількості осіб, які добре знали дороги, були адаптованими до умов мандрівного життя, володіли навичками усного спілкування іноземними мовами. Такими були так звані «бути» та «товмачі», які часто як «пристави» супроводжували іноземних гостей і послів, а також включалися до складу українських посольств, виконували функції гетьманських гінців до володарів і чиновників інших країн. Через це їх можна віднести до найнижчого рангу службовців даної сфери. Поряд з тим, вони ніколи не допускалися до перекладу важливої документації офіційної дипломатії - для цього Військовою канцелярією і окремими полковниками уживалися заходи для підготовки спеціальних фахівців, які займали вищу сходинку у службовій ієрархії та працювали як перекладачі та секретарі посольств [49, С.73].

Вище стояли посланці й послы. Офіційного розмежування статусів «посланця» й «посла» ще не відбулося, проте, як засвідчують джерела, цей процес набув своєї еволюції. Так, виразно окреслюється коло повноважень таких службовців. Наприклад, посланці привозили листи, інформували (відповідно до одержаних від гетьмана інструкцій) про стан справ в козацькій Україні, вступали у переговори з окремих (переважно другорядних) питань міжнародних відносин. Послы же використовувалися для виконання важливих дипломатичних завдань, тільки вони мали повноваження укладати угоди і договори. Місію посланців виконували полкові старшини, сотники, а інколи навіть досвідчені козаки, тоді як послами виступали переважно полковники і

генеральні старшини. При цьому кількість почту посланця значно поступалася складу місії посла. Ще один важливий штрих до функціонування системи дипломатичної служби: наприкінці 50-60-х рр. стосовно окремих послів частіше вживається запозиченений з польської дипломатичної практики термін «комісар». Відомо, що в Речі Посполитій він пояснювався як «великий посол», на якого покладалися обов'язки вести переговори із питань укладення мирного договору. Саме таку саму функцію виконували і українські «комісари», що підтверджує їх право на подібні титули [52, С.90].

Виконання місій посланців, зокрема, послів і комісарів гетьмани доручали досвідченим, часто з належним освітнім рівнем старшинам, котрі вміли ясно формулювати і висловлювати (а в разі потреби і приховувати) думки, підтримувати бесіду, наполегливо і аргументовано відстоювати власну позицію, приймати відповідні та вчасні рішення. Очевидно, зверталася увага і на зовнішній вигляд гетьманських представників, які мали справляти позитивне враження. Так, у жовтні 1658 р. секретар польської королеви француз П. Нуае охарактеризував українського посла П. Тетерю: «...то чоловік високого зросту, дуже пристойний; мав на собі одяг із зеленого оксамиту з золотими гудзиками» [68]. Керівник посольства до Варшави навесні 1659 р. І. Груша, за визнанням сучасника, був людиною «незвичайного розуму й спритності, і при цьому показною» [6, С.281]. Послані у липні 1670 р. П. Дорошенком для переговорів з польськими комісарами послі В. Лесковський і М. Корицький були «людьми красивими, розсудливими й мовним [6, С.289]. Такі характеристики українських послів повністю вписувалися в концепцію французького теоретика Ф. де Кальєреса, згідно з якою «найважливішими якостями дипломата є розум і розсудливість» [6, С.290].

В той же час це мали бути особи, здатні долати труднощі і виявляти твердість у відстоюванні державних інтересів. Зокрема, улітку 1653 р. посол полковник А. Жданович, прибувши в табір польського війська, попри відкриті погрози польного гетьмана С. Потоцького, наполягав на зустрічі із королем.

«Мене прислано до королівської величності, - заявив він, - не для закладу, а в посольстві, і не через кого іншого, а через мене повинна дійти до Війська, що мене послало, відповідь його королівської величності й твоєї вельможності» [7, С.139]. Мужність та холонокровність С. Савича у травні 1654 р. в процесі переговорів з ханом (той навіть ударив його) змусила Іслам-Гірея стриматися від розриву відносин з Україною [50, С.251]. Улітку 1658 р. посол Т. Носач, виступаючи у польському сеймі, рішуче домагався дотримання Коронаю Польською взятих зобов'язань, забезпечення прав Гетьманщини особливим трактатом, ліквідації унії. У джерелах є окремі випадки підкупу (у листі від 21 березня 1661 р. до аноніма польський канцлер писав, що І. Груша брав чималі суми готівкою) та навіть убивства українських посланців, як це сталося, наприклад, на початку 1671 р., коли польські шляхтичі вбили хорунжого Паволоцького полку в Заложцях й сотника Подільського полку біля Деражні, котрі поверталися від коронного гетьмана Я. Собеського. пізніше було організовано напад на посла Я. Петрановського, котрий повертався від короля.

Досвідченими та вправними дипломатами виявили себе С. Богданович-Зарудний, І. Виговський, П. Тетеря, С. Мужилівський, П. Дорошенко, А. Жданович, Л. Бускевич, Г. Гуляницький, І. Мазепа С. Савич, Я. Петрановський та ін. Деколи уряд залучав до виконання посольських доручень іноземців. З-поміж них найвідомішими постатями були І. Тафралі, О. Астаматій та Д. Колугер. Про останнього склалася думка, що «це найбільший хитрун і інтриган цих країн...» [50, С.78-79].

Зважаючи на те, що спеціалізації серед послів і посланців не було, гетьман, призначаючи їх, найімовірніше, виходив із спроможності кандидатів успішно виконати конкретне доручення. Чисельність і склад посольства залежали від політичної важливості покладеної дипломатичної місії. Гінці, яким доручалося тільки доставити листа, виїжджали у супроводі кількох козаків («товаришів») та 2–3 слуг («челядників»). Почти посланців створювалися з товмача, деколи писаря, 4–8 козаків та 2–5 слуг (усього 10-20 осіб). Помітно чисельнішими вони були в повноважних послів (зрідка

очолювалися двома особами). До таких почтів, окрім писаря (секретаря), бу́та (товмача) і «товаришів», часто включалися старшини різних рангів і відповідно збільшувалася чисельність слуг. В середньому загальна кількість членів посольства варіювала в межах 20-40 осіб [143, С.386-387].

Характерною рисою української дипломатії кінця 50-70-х років XVII ст. стало формування для вироблення суті важливих міжнародних договорів чи їх ратифікації представницьких (добиралися старшини й козаки від кожного полку) посольств. Зокрема, за таким принципом організовувалися посольства навесні 1659 р. на Варшавський сейм з метою ратифікації Гадяцького договору, восени того ж року до Москви для удосконалення статей Переяславського договору 1659 р., навесні 1669 р. до Стамбула з метою остаточної редакції змісту українсько-турецького договору ті ін. Ймовірно, при цьому дотримувалися відповідної чисельності представників. Наприклад, для поїздки до Стамбула, крім двох посланців з «товаришами», до складу посольства ввійшли ще по три представники від 10 правобережних і 8 лівобережних полків. Посольство полковників А. Одинця та П. Дорошенка до Москви восени 1659 р. нараховувало 153 особи, а для ратифікації Гадяцького договору дипломатична місія налічувала 400 осіб. У 1665 р. посольство до Москви під керівництвом гетьмана І. Брюховецького налічувало 535 осіб, і до його складу, окрім старшин і козаків, входили ще і представники духовенства й міщан [151, С.289].

Значна увага приділялася оформленню дипломатичних документів, без яких жодне посольство не вважалося повноважним. Невід'ємною складовою такої документації виступали листи, адресовані керівникам і членам урядів, монархам, впливовим вельможам. За твердженням Ф. Шевченка, «термін «лист» офіційно вживався для визначення дипломатичного листування, на відміну від інших документів, що стосувалися внутрішніх справ» [146, С.19]. Вони готувалися у Військовій канцелярії писарями, проте не виключено, що інколи і не без безпосередньої участі гетьманів (насамперед Б. Хмельницького). Всі листи підписувалися гетьманами і скріплювалися

печатками. В найбільш успішні періоди визвольної боротьби Б. Хмельницький використовував титулат «Божою милістю». Якщо листи писалися кирилицею, то гетьман підписувався нею, якщо польською чи латинською мовами, то латинським шрифтом.

Сформований на основі дипломатичної практики за гетьманування Б. Хмельницького формуляр листів використовувався і в подальшому. Початковий протокол починався інтитуляцією (означення особи, котра надсилала листа), інскрипцією (позначення адресата) й салютацією (вітання). Вітання інколи передувало інскрипції; інвокація, тобто богослів'я не використовувалася. Великого значення надавалося відповідним зверненням і титулуванням особи, якій надсилався лист, оскільки применшення титулу могло привести до міжнародних ускладнень. В основній частині структури листів переважно стисло подавалася нарація, тобто виклад суті справи. Диспозиція (розпорядження) мала дещо умовний характер, оскільки зміст листів містив не накази, а пропозиції, прохання та пояснення гетьманів. Обов'язковою складовою структури була короборація (відомості про засвідчувальні знаки документа); рідше уживалися аренга (преамбула), промульгація (оголошення) та санкції (заборона порушення документа). Заключний протокол містив датум (місце й час видачі документа). Апрекації (висновків), як правило, не було. Документи, які надсилалися до Московського царства та Молдавії, датувалися за старим стилем, в Річ Посполиту, Венецію та інші країни - за новим. Варто мати на увазі, що в той час перед підписом були різні варіанти засвідчення дипломатичної ввічливості («щирий друг і до послуг вельми готовий слуга», «найнижчий слуга» тощо), що не завжди висвітлювали суть справи [141].

Дослідники відзначають варіативність стилів листів, написаних до правителів і голів урядів інших держав з врахуванням чинного в них етикету. Наприклад, листи до польського короля відзначалися витонченою тактовністю і шляхетним багатослів'ям, вживанням таких фраз, як «вірні піддані», «покірні слуги» тощо; до московського царя - діловитістю; до трансільванських князів

- витіюватістю; до турецького султана - багатослів'ям. В дипломатичних листах виділялися «вістові листи», у яких представники українського уряду інформували російський про перебіг військових дій з Річчю Посполитою і Кримським ханством, а також «проїжджі листи», котрі засвідчували особу власника, характеризували суть його місії і містили прохання надати підтримку [141].

Окрім листів, послы отримували інструкції, які розроблялися у Військовій канцелярії і стверджувалися гетьманським підписом. В них стисло викладалася позиція уряду, визначалася тактична лінія поведінки. Різновидом інструкцій стали кондиції, які містили тільки умови пропонованого договору чи угоди. Вони не були таємницею і надавалися для ознайомлення іншій стороні. На жаль, ні листи, ні інструкції не дають змоги з'ясувати суть найважливіших таємних доручень, котрі гетьман не довіряв паперові і давав послам усно. Відомий факт, що послы одержували суворі доручення дотримуватися під час переговорів настанов інструкцій. Майже не збереглися донесення і звіти українських послів, посланців і гінців. Від часів гетьманування Б. Хмельницького, наприклад, виявлено тільки одне донесення (А. Кульки та П. Яненка від 14 травня 1651 р. гетьману та його сину Тимошу) і один звіт посольства (до Криму) від 26 жовтня 1654 р. Як установили дослідники, звіт українських дипломатів за формою нагадував розгорнутий лист [52, С.188].

Мету перемовин становило укладення угод і договорів, їх тексти відносять до важливої складової частини дипломатичної комунікації. На жаль, багато з них не збереглося або дійшло до наших днів лише в чернетках чи копіях. Варто пам'ятати також, що окремі з них, як українсько-російський договір 1654 р., могли складатися не з одного, а з цілого комплексу документів. Традиційно в Українській державі суть договорів не розголошувався і був відомим тільки обмеженому колу осіб (гетьману, генеральній старшині і полковникам). Зокрема, умови Зборівського договору стали таємницею для

козацького загалу, не кажучи про міщан і селян, а українсько-російського договору 1654 р. - навіть для переважної більшості козацької старшин.

Через відсутність джерел важко з'ясувати питання щодо масштабів фінансування посольств, посланців та гінців. Проте, враховуючи їхні успішні дії в столицях багатьох країн, гідне протистояння польським дипломатам у Бахчисараї та Стамбулі, наявність багатого інформаційного матеріалу, зібраного дипломатами, можна припустити, що гетьманський уряд приділяв належну увагу цьому аспектові дипломатичної служби. Відповідно до підрахунків З. Вуйціка, в другій половині XVII ст. на утримання польської дипломатії припадало близько 7,6% державних видатків [121, С.75]. Очевидно, що не менший, якщо не більший відсоток становили і витрати на дипломатію і в козацькій Україні. Польські послы до України у 1648-1656 рр. Отримували за роботу від 1 до 20 тис. злотих [121, С.83]. Вочевидь, приблизно такі самі кошти одержували і українські послы до Речі Посполитої, Криму, Туреччини.

4.2. Пошук Б. Хмельницьким нових зовнішньополітичних орієнтирів у 1654-1657 рр.

Останній етап дипломатичної політики Б. Хмельницького був зумовленим його відносинами з Московським царством, а відтак і трансформацією цих відносин у зв'язку з недотриманням Березневих статей царем.

Невдовзі після підписання «березневих статей» - у квітні 1654 р. - Москва розпочала виконувати зобов'язання щодо надання військової допомоги гетьману проти Польщі. Головний удар був спрямований на Смоленськ, південний театр бойових дій московське керівництво сприймало як другорядний. На допомогу армії Москви Б. Хмельницький відправив 18 тис. козаків па чолі з наказним гетьманом І. Золотаренком. Влітку І. Золотаренко здобув потужну фортецю Гомель. Пізніше були зайняті

південні і західні білоруські території Великого князівства Литовського. Там козаки зимували. На білоруських землях відбувалося покозачення місцевого населення. Наказний гетьман всіляко доводив царю, що доцільніше зосередити дії на півдні Білорусі, тому не поспішав іти йому на допомогу під Смоленськ. Козаки мали власні плани на білоруські (передусім, південні) землі. На думку представників козацького уряду, населення цих територій як таке, що підлягало київському митрополиту, потрібно було підпорядкувати собі і в політичному плані [20, С.53].

Проте у червні 1655 р. І. Золотаренко був змушений, за бажанням царя, вирушити в напрямку Вільна, яке спільними українсько-московськими зусиллями було здобуте у липні того ж року. Тим часом між Москвою й Україною назривала суперечка через білоруські землі. У вересні 1655 р. у царя з'явився новий титул – «великий князь Литовський і Білої Русі», що недвозначно вказувало на царські претензії відносно білоруських земель. Уникаючи конфронтації із московським урядом та використовуючи для цього заспокійливу риторичку, І. Золотаренко, втім, продовжував відстоювати українські інтереси в Білорусі [20, С.54].

Після загибелі у жовтні 1655 р. Івана Золотаренка, білоруським полковником призначили колишнього козацького посла-резидента у Криму І. Нечая, брата знаменитого брацлавського полковника і учасника першого молдавського походу Д. Нечая (загинув у 1651 р.). Його діяльність викликала роздратування Москви, в тому числі і через те, що І. Нечай щодо підвладних йому білоруських територій застосовував термін «панування», що російською було перекладено як «государствование» і, природно, викликало обурення царя - «государя» [34, С.98].

У квітні 1656 р. в Чигирині розпочалися переговори з послом Москви А. Лопухіним, який протестував щодо приєднання Могилева до Війська Запорозького, а також вимагав покарання для І. Нечая за шкоди, які він буцімто завдавав місцевому населенню. Б. Хмельницький погодився утворити змішану комісію з метою розслідування проблеми, але відмовився вивести

свої війська з Південної Білорусі. Розслідування довело безпідставність звинувачень проти І. Нечая. Спростовані були і закиди московитів про те, що І. Нечай буцімто сповідує католицизм. Натомість впливли скарги на людей царя, які чинили грабунки, згвалтування та катування місцевих жителів. Формуванню антимосковських і проукраїнських настроїв у Білорусі сприяло також своєрідне «полювання за людьми», яке робили московити - полонених білорусів фактично перетворювали на рабів - їх разом із сім'ями передавали московським поміщикам [49, С.88-89].

Отже, основні бойові дії зосередилися на білоруському фронті, тоді як на українських землях велися здебільшого оборонні бої. Саме тому Україна опинилася у загрозовому становищі й потребувала військової допомоги. Справа в тому, що у червні 1654 р. поляки досягли вдалого вирішення головної проблеми своєї зовнішньої політики - уклали «вічний мир» із Кримом. Крім того, у липні 1654 р. помер Іслам-Гірей III і його наступник хан Мехмед-Герей IV, не зважаючи на особисту схильність до філософії, виявився войовничим і продовжив підтримувати Річ Посполиту проти Московії та козаків. Новий кримський хан висунув Б. Хмельницькому категоричний ультиматум розірвати союз із Москвою. Гетьман на таку пропозицію не пристав, і ханський посланець Тохтамиш - ага відбув до Криму з відмовою. Разом із представником гетьмана у Криму М. Богаченком був надісланий до України черговий татарський посланець із ханським листом, у якому вимагалось знову зректись від Москви та повернутися під владу Польщі. У випадку відмови Мехмед-Герей погрожував війною, у якій планував заручитися підтримкою Молдавії, Семигороддя та Валахії [58, С.50].

Восени до України вирушили з двох сторін татарська і польська армії, котрі, незважаючи на сильний опір укріплених міст, вщент винищили і обезлюднили Поділля. Зрештою, коли в січні 1655 р. на допомогу козакам прибула армія московського воєводи В. Шереметьєва і 19-21 січня відбулася Охматівська (Дрижипільська) битва, наступ коронної армії зупинили (холод та московсько-українські війська винищили польську піхоту). Натомість

татари, котрі розчарувалися безперспективною облогою козацького табору та московитів, покинули поляків і взялися за грабунок українських земель.

Після цих подій значно активізувалися українсько-шведські відносини. Ще у червні 1654 р. Б. Хмельницький погодився на переговори зі шведами супроти поляків (гетьман тоді тісно підтримував зв'язки зі Стокгольмом через ігумена Данила Грека). Швеція, яку очолював войовничий Карл X Густав, у той час виношувала плани щодо війни проти Польщі та Московії. Після довгих вагань, проти кого розпочати війну першою, було вирішено атакувати Польщу (як слабшу державу), щоб загородити Московії шлях до Балтики, особливо доступ до стратегічно важливої фортеці Динебурга [140, С.274].

В ході Дрижипільської битви Б. Хмельницький узяв в полон шведських капітана і поруччика, які воювали на боці поляків у складі пруських піхотинців. Цих полонених він відпустив під присягою, що вони доставлять королю Швеції гетьманського листа і перекажуть доручення. Карл X Густав, котрий уже певний час готувався до війни з Польщею, отримавши звістку від Б. Хмельницького, відправив до нього у відповідь посольство В. Карлуса з листом та чималими дарунками. Гетьман, який тепло прийняв посла, подав йому відомості про становище поляків. Далі, очевидно, через згаданого ігумена Данила, Карл X Густав запевнив Хмельницького у тому, що Швеція не укладатиме союзу з Річчю Посполитою, а навпаки, розпочне війну. Така обіцянка була виконана 19 липня 1655 р., і дії шведів на початках були доволі успішними - познанський воєвода капітулював перед наступом, а польська армія почала здаватися. Король Ян Казимир відступив у Сілезію, а литовські «правителі» Радзивілі визнали протекторат Швеції [50, С.157].

Користаючись шведським наступом на Польщу, з Півночі та зі Сходу почало наступати українсько-московське військо, яке об'єдналося у липні під Білою Церквою. Тепер воно пішло на Львів не через Волинь, а через Поділля. Козаки та московські з'єднання розбили поляків під Бучачем, але Кам'янця не вдалося здобути. Взятий наприкінці вересня у облогу м. Львів відбулося викупом. В свою чергу за Львовом - під Городком - відбулася головна битва,

у якій польське військо па чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким було розбите. Козаки у той час керувалися принципом: «Доки козацька шабля зайшла, доти також козацька влада має бути». Проте гетьман не був упевнений у тому, що Галичина перейде під його контроль, а не царську владу. Це було однією з причин, що 10 листопада була припинена облога Львова. В той же час козацько-московське військо полковника Д. Виговського та стольника П. Потьомкіна взяло у жовтні 1655 р. Люблін, який здався без бою. Населення міста сплатило відкуп і присягнуло на вірність царю [72, С.173].

Відступаючи з-під Львова, козаки провели у листопаді 1655 р. битву з татарами під Озерною (неподалік від Тернополя). За результатами бою було укладено перемир'я. Імовірно, сторони домовилися про військовий союз з акцептом па обов'язок козаків допомагати татарам і полякам. Угода була вимушеною (крім того, у татарський полон потрапив син В. Бутурліна) і Б. Хмельницький не мав наміру його виконувати та допомагати полякам воювати проти шведів. Відступ з-під Львова та союз із ханом спричинили царський гнів щодо козаків і В. Бутурліна, котрого цар навіть хотів стратити. В. Бутурлін звинувачував у примиренні з ханом Б. Хмельницького, а сам виправдовувався, нібито не брав участі в укладенні договору (зрештою переляканий В. Бутурлін вчинив самогубство). Стосунки гетьмана і Москви дещо погіршилися. [58, С.41]

У цій скрутній ситуації Б. Хмельницький далі провадить свою гнучку та суперечливу дипломатію - він пише листа турецькому султанові про вічну дружбу з кримським ханом, дає гарантії щодо утримання від козацьких походів на турецькі землі та паралельно прагне підтримувати добрі стосунки зі Швецією. На допомогу козаків в цей час розраховували одночасно і поляки (відповідно до Озернянської угоди), і шведи, підбурювані перебіжчиком І. Радзівєвським (він сподівався отримати для себе політичні дивіденди). Однак шведи пропонували Б. Хмельницькому не надто вигідні умови - за козаками мали залишатися лише «традиційні» воєводства - Київське, Брацлавське та Чернігівське. На початку 1656 р. навіть дійшло до суперечки Карла X Густава

з Б. Хмельницьким на фоні шведських претензій на західноукраїнські землі, але суперечило попереднім домовленостям із гетьманом. Після висловлених погроз Карл X Густав змінив тон у відносинах із козаками на м'якший, проте Б. Хмельницький перестав довіряти йому [116, С.45].

Зважаючи на неоднозначність поведінки шведів, Б. Хмельницький прагнув заручитися підтримкою ще одного союзника - Семигороддя. Наприкінці 1655 - на початку 1656 р. при гетьмані певний час перебував Стефан Луц, посол від Юрія II Ракоці. Він присягнув від імені свого правителя, що той не буде допомагати противникам козаків і укладати із ними договорів. Гетьман відправив у лютому 1656 р. С. Луца до Ю. Ракоці без супроводу козацького посла, адже вичікував на покращення відносин зі Швецією. Таким чином, розвиток тісніших відносин із Семигороддям відбувався важко.

Водночас Швеція на початку 1656 р. почала втрачати військові позиції, до Речі Посполитої повернувся Ян Казимир, крім того помер Япуш Радзивіл - головний литовський союзник шведів. Корона польська, оговтавшись після хвилі поразок, почала активну дипломатію на два фронти - шукаючи зближення і з Гетьманщиною, і з Московією, в той же час паралельно налаштовуючи їх одне проти одного. Поляки також вжили низки заходів щодо дискредитації Б. Хмельницького, якому довелося виправдовуватися перед Москвою і переконувати в непорушності українсько-московського союзу. Корона Польська марно сподівалася від козаків виконання Озернянської домовленості [121, С.291]. В кінці кінців, гетьман сам подав таку надію - на хвилі невдоволення поведінкою шведів він пообіцяв дати полякам допомогу для оборони м. Львова, але, коли гнів минув, то почав зволікати із відправленням підмоги. Проте бодай декларативно стосунки між поляками та козаками у цей момент видавалися відносно приязними. Разом з тим, Б. Хмельницький чекав на укладення з Польщею повноцінної угоди. У важких умовах Польща була готова поступитися багато чим - навіть католицький примас у лютому 1656 р. переконував Яна Казимира надати Б. Хмельницькому місце в Сенаті та титул запорозького воєводи.

Момент для порозуміння козацтва з поляками видавався досить сприятливим, однак на заваді стояв взаємний брак довіри і суперечності, які накопичилися у обох сторін.

Водночас, це був час, коли Б. Хмельницький затягував переговори з усіма сусідніми державами зважаючи на невизначеність ситуації на міжнародній арені. Наприкінці 1655 р. - на початку 1656 р. відносини зі союзниками охололи, а з противниками потеплішали, різниця між ворогами та союзниками козаків значною мірою стиралася [121, С.381]. Такий стан речей означав, що сусідні країни вважали козаків вирішальним фактором у розв'язанні власних зовнішньополітичних планів.

Проте уже від квітня 1656 р. Б. Хмельницький вирішив опертися на союз зі Швецією та Семигороддям проти Речі Посполитої, не розраховуючи при цьому на серйозну підтримку Московії та татар. В такій ситуації поляки намагалися розсварити хана з гетьманом і водночас примиритися з Московією. Але цього разу справи Польщі з Кримом не давалися легко, оскільки на початку хан твердо тримався Озернянської мирної угоди. Натомість, у квітні до Москви прибув посол Польщі і домовився про переговори між Короною Польською та Москвою, які планувалося провести у Вільно. Такому порозумінню всіляко сприяв австрійський імператор Фердинанд III. Влітку Б. Хмельницький заявив цареві, що він не виступає проти переговорів, але наголошував, що Москві не треба особливо довіряти полякам. Гетьман, зрозуміло, був невдоволений польсько-московським зближенням, проте не робив із цього трагедії, надіючись, що на переговорах буде представлена і козацька сторона [132, С.162].

Приближення угоди Москви з Польщею дало царському уряду змогу у травні 1656 р. розв'язати війну проти Швеції, котра тепер ставала найголовнішою загрозою для Москви у Східній Європі. Такий стан справ змусив Карла Густава активізувати український напрямок зовнішньої політики. Він спробував розірвати українсько-московський союз. Паралельно діяв Б. Хмельницький, який почав переговори з литовським князем

Б. Радзивіллою, який ще залишався союзником шведів, і продовжував відносини з Ю. Ракоці, котрому адресувалася «Заява Війська Запорозького» з гарантіями ненападу на Семигороддя і обіцянкою не підтримувати нічим ворогів цього князівства [1, С.64-65].

Наприкінці літа почалися польсько-московські переговори у Вільно. Як уже відзначалося, гетьман сподівався на участь у них козацьких представників і відправив до Литви посольство на чолі з сотником Романом Гапоненком. Останньому були дані інструкції домагатися вшанування прав православної релігії та обіцянок від поляків не виступати проти козаків. Проте московські дипломати не допустили козацьких послів на переговори. Такому стану речей може бути кілька пояснень: - по-перше, неприхильність до численних спроб гетьмана проводити власну зовнішньополітичну лінію; по-друге, зверхність, з огляду на незначний статус козацького посольства, котре очолював тільки сотник (згодом від представників Москви були нарікання, що на переговори гетьман відправив простих козаків).

Ігнорування українців як третьої сторони конфлікту викликало велике обурення гетьмана, а брак достовірної інформації щодо перебіг переговорів посилив у козаків побоювання щодо зради царем інтересів України і передачі козаків під владу поляків. Цим останні скористалися, вони підсилювали схожі чутки серед козацтва, а Москва в той же час не поспішала з поясненнями (їх гетьман отримав аж в грудні 1656 р. від А. Лопухіна). У подібній ситуації Б. Хмельницький ще більше активізував відносини з іншими країнами - саме у цей час із проханням про допомогу до козаків звернувся Юрій Ракоці [39, С.60].

Занепокоєння Б. Хмельницького були небезпідставні. Відсутність козацьких посланців на віденських переговорах дала пізніше взнаки - за Віленським перемир'ям 24 жовтня 1656 р., козацьку територію було обмежено лише Київським воєводством. Цим Москва прямо порушила Переяславські домовленості 1654 р., крім того, Гетьманщина опинялася під певним подвійним протекторатом. Загалом це було не вигідно також і Москві, адже це

була і «її» територія. Проте такі поступки полякам мали компенсуватися обранням московського царя на польського короля після смерті Яна Казимира (щоправда, цей пункт не дуже влаштував імператора Австрії, котрий був посередником у переговорах). Також за умовами перемир'я, Москва та Польща мали виступити проти Бранденбургії та Швеції.

Розчарований політикою Московії, Б. Хмельницький все більшу увагу приділяв відносинам із Семигороддям. Ще у серпні 1656 р. до Юрія Ракоці було відправлено козацьких послів - генерального осавула Івана Ковалевського та писаря Івана Грушу.

Козацькі послы мали закликати семигородського князя розірвати відносини із Польщею. Одночасно з прибуттям послів від гетьмана до Ю. Ракоці прибули послы від шведського короля, котрі привезли також пропозицію розпочати війну проти Польщі. Так, зрештою, вимальовувався антипольський союз. 7 вересня 1656 р. Юрій II Ракоці підписав союзний договір із Б. Хмельницьким. Відтак, для того аби набула чинності двостороння угода, до Чигирина відправили з подарунками семигородського посла Ласлава (Владислава) Уйлакi. Натомість українська сторона затягувала зі затвердженням договору, адже ні козацькі, ні семигородські послы не мали при собі автентичних «кондицій», на яких присягнув і які підписав Юрій II Ракоці. Козаки, які зазнали гіркого досвіду з московитами, заявили: «Князь не може вимагати від нас більше, ніж сам зробив. Ми не хочемо ярма на шию» [39, С.66].

Після довгих нарад і перемовин зійшлися на тому, що козаки видадуть такий самий диплом, який видав Ю. Ракоці. Семигородські послы були зацікавлені в тому, щоб взаємна угода була укладена, адже вони мали інформацію, що за декілька днів перед тим приїжджав посол від татар Хельмер-бег з вимогою надати кілька тисяч козаків для походу на Семигороддя (виникла не досить приємна ситуація, адже погоджуючись на союз із Ракоці, гетьман фактично розривав відносини з Кримом). Отже, у такій ситуації послы не могли допустити погіршення відносин з Гетьманщиною.

Тому 18 жовтня 1656 р. Б. Хмельницький з козацькою старшиною присягнули на Біблії та хресті, що видадуть такий диплом семигородцям.

Тим часом у вересні активізувалися і українсько-шведські відносини. До козаків прибуло відправлене повноцінне посольство Я. Тернешельда і Готгарда Велінга. Вони мали переконати козаків створити вільну державу, але під шведським протекторатом. Посли також мали переконати козаків допомагати військом Швеції і не підтримувати дружніх відносин з її противниками. Також цим дипломатам було доручено довідатись, що думає Б. Хмельницький про московські та польські справи та максимально налаштувати гетьмана проти Москви. За задумом шведів, територія Гетьманщини мала обмежуватися традиційними трьома козацькими воєводствами - Київським, Чернігівським та Брацлавським [40, С.192]. Поряд з цим послам доручали всіляко уникати питань очищення навіть цих воєводств від польської шляхти (аби не дратувати надміру поляків). В обмін на прихильність Швеції козаки зобов'язувалися надати 30 тис. боездатного війська, це військо не мало одержувати платні, а утримувати себе з війни. Водночас татарам шведи були готові заплатити 100 тис. райхсталлерів, причому козацьким коштом – «під королівський вексель». Фактично, Швеція мало що пропонувала, крім абстрактної прихильності. Перебування шведського посла, за свідченнями очевидців, закінчилося для нього трагічно - за повідомленнями семигородського дипломата Франца Шебеші, після тосту в честь гетьмана Г. Велінг розжував і з'їв кришталевий кубок. Після цього він згодом помер (інцидент був пов'язаний з відмовою пити горілку під час тосту) [141].

Нові плани шведів щодо козаччини показали, що вони не зробили потрібних висновків з дипломатичних невдач попереднього періоду. Цього разу вони планували віддати Москві Чернігівське воєводство. Гетьманщину, у разі, якщо гетьман захоче мати титул великокнязівський титул, обмежити до території Київського і частини Брацлавського воєводств (тільки на лівому березі Південного Бугу). Розроблялися теж варіанти спадковості або

виборності гетьмана. Якщо би гетьман став ленником шведського короля, то він мав би сплачувати 30 тис. злотих і віддавати 50 % всіх прибутків до Швеції на випадок коронації шведського короля або одруження його дітей. Окрім того, король Швеції, який був лютеранином, планував видати дозвіл на поставлення київського митрополита. Такі ж привілеї, котрі би видавав гетьман-князь, мали набувати чинності тільки після затвердження королем. Нічого прийняттого у таких перспективах не було і, очевидно, гетьмана не повідомили про такі плани шведської сторони [72, С.127].

Відтак, у листопаді 1656 р. відбулася подія, котра подала надії на зміну розкладу сил в східній Європі - у семигородському місті Раднот був укладений шведсько-семигородський договір. По факту, це була своєрідна відповідь Віленському перемир'ю, укладеному місяцем раніше. Відповідно до договору, створювалася антипольська коаліція. У січні 1657 р. в Шамос-Уйварі відбувся збір шведських, семигородських і козацьких послів (Самійло Богданович- Іван Ковалевський та Зарудний), які домовилися про поділ Речі Посполитої. Було вирішено, що Юрій II Ракоці має стати польським королем і під його владу мають перейти Малопольща, Волинь, частина Мазовії, Підляшшя і Берестейщина. Карл X Густав має отримати Королівську Прусію, Куявію, Північну Мазовію, Троцькс і Віденське воєводства, Лівонію, Жмудь, (Інфлянти) і Курляндію. За Україною закріплювалася територія від м. Батога на Заході і від Новгород-Сіверського на Півночі. Крім того, отримували свої частини Богуслав Радзивіл (Новогрудське воєводство з прилеглими територіями) та Фрідріх Вільгельм (Великопольщу) [39, С.65]. В такі домовленості була закладена певна суперечність – у Радноті Ракоці виступав проти більших територіальних поступок українцям, що, зрештою, зрозуміло, оскільки він мав отримати польську корону, від якої саме і хотіли незалежитися козаки. Окрім того, Б. Радзивіл планував утворити власне спадкове князівство і розраховував, що до нього приєднають Підляшшя і Берестейщина. І коли шведсько-семигородсько-козацьке військо здобуло у травні 1657 р. Берестя, Я. Радзивіл виступив проти цього з протестом.

Приєднуючись до антипольської коаліції, Б. Хмельницький унікав пояснень щодо відправки корпусу козаків до Юрія II Ракоці (своїми діями козаки як піддані царя порушили Віденський мир, тобто це не могло сподобатися цареві). Насторожила нова коаліція і Австрію - імператорський посланець архієпископ Петро Парчевич (хорват за походженням, котрий стверджував, що знає «козацьку» мову) докладав чималих зусиль, аби помирити гетьмана з Польщею, обіцяв, що всі козацькі права збережуться та навіть розширяться, а якби Річ Посполита не дотрималася угоди, то Австрія будь-якими зусиллями допоможе козакам виступити проти Польщі. Б. Хмельницький пообіцяв, що якби довелось миритися з Коронаю Польською, то посередником він обов'язково візьме австрійців, але передусім дбатиме про інтереси власної держави [63, С.281].

Польща, натомість, вирішила продовжити звичну політику щодо України – всіляким чином налаштувати козаків проти Москви і навпаки. В кінці кінців, Б. Хмельницький віддячив їм тим самим і очорнював поляків у очах московитів. Не зважаючи на це, Польща продовжила надсилати посольства до Б. Хмельницького (до прикладу, Станіслава Казимира Беншовського у квітні та червні 1657 р.) із досить вигідними пропозиціями - поляки ледь не погоджувалися визнати Україну окремим князівством. Гетьман при цьому поводився по різному - підтримував відносини, проте на зближення не йшов. І це й не дивно, адже на початку 1657 р. проти поляків почалися бойові дії козацьких та семигородських військ. Останні в лютому об'єдналися під Перемишлем та пішли широким фронтом територією Південної Польщі. Козацькі загони в об'єднаному війську очолювали А. Жданович, а потім І. Богун. Досить оперативно (долаючи боєм за 2 місяці 400 км шляху) - у березні 1657 р. семигородці та козаки ввійшли до Кракова. Потім це військо вирушило на об'єднання зі шведами [63, С.210].

Водночас, в коаліції було забагато суперечностей для того, аби вона діяла ефективно - сторони були розчаровані одна в одній. Так, шведи були здивовані недисциплінованістю семигородців та козаків, останні -

малочисельністю шведів. Чималі тертя були між самими козаками і семигородцями, інколи вони переростали в криваві конфлікти, а Ю. Ракоці з погордою ставився до А. Ждановича. Трохи кращими були відносини козаків та шведів. Коли король Швеції, дізнавшись про наступ Данії на свої володіння, почав, всупереч попереднім домовленостям, таємно виводити війська з-під Бресту і при цьому залучив до свого війська багато козаків (більш охочих до співпраці зі шведами, ніж семигородцями), то це викликало обурення Юрія II Ракоці. Король Швеції пояснив, що козаки не пов'язані з Ракоці жодною присягою. Коли А. Жданович доповів Б. Хмельницькому про кривди з боку чисельнішого семигородського війська, той заявив, що якщо так триватиме далі, то він направить до них ще 50 тис. козацького війська і семигородців знищать. За подібних відносин між союзниками годі було сподіватися успіху такої коаліції [94, С.68].

Антипольські домовленості гетьмана зі шведами та семигородцями фактично розсварили його і татар, котрі погрожували у такій ситуації знищити Україну. Щодо мобілізації татарських військ попереджав козаків молдавський господар. Гетьман прагнув вплинути на Крим через Османську імперію, куди відправив весною 1657 р. свого посла Лавріна Капусту. Однак його місія не увінчалася успіхом. Султан, підбурюваний поляками та австрійцями, був вороже налаштований до козаків. Оборону України від татар доручили Юрію Хмельницькому, який на той час уже був проголошений наступником хворого гетьмана. Улітку татари розпочали похід на Україну. У такому скрутному становищі гетьман знову спробував в липні 1657 р. вдатися по військову допомогу до московського царя, проте відносини з Москвою були вже зіпсовані і Б. Хмельницький у розпачі звернувся через Станіслава Беншовського до Польщі (червень - липень 1657 р.) [113, С.45].

В той же час у червні 1657 р. до Чигирини прибув новий посол Швеції Густав Лілієнкрона. Він мав виправити помилки попередніх дипломатів. Проте Швеція уже менше цікавила Б. Хмельницького з огляду на попередні невдалі військові дії і зухвалі пропозиції. Г. Лілієнкрона був досить

прохолодно прийнятий гетьманом, який кілька днів його взагалі ігнорував, а врешті почув закид - якщо посол прибув із дорученням на кшталт того, що мав Г. Велінг, то нема про що вести мову. Хоча Г. Лілієкрона доводив, що прибув для зміцнення дружби, проте основою його місії було віддалити гетьмана від Москви. Сподівання ці ґрунтувалися, зокрема, на запевненнях Данила Грека в тому, що українсько-московський союз буде розірвано. Перевищення таким посередником своїх повноважень обурило гетьмана, а І. Виговський заявив, що в зв'язку із загрозою з півдня згода із царем козакам дуже потрібна [150, С.19].

Взагалі червень 1657 р. був «гарячим» місяцем для козацької зовнішньої політики: могутні сусіди скеровували посольства до Чигирин, кожне із яких намагалося досягти своїх, іноді протилежних іншим, цілей. Шляхта Турово-Пінського повіту звернулася із проханням приєднати ці землі до Гетьманщини, з півдня загрожувала татарська навала і т.д. Крім посольств С. Беньовського від поляків, Г. Лілієкрони та Ю. Немирича від Швеції, на початку червня до гетьмана прибув посол від московського царя - окольничий Федір Бутурлін. Останній мав з'ясувати зовнішньополітичну орієнтацію Б. Хмельницького, яка все більше насторожувала та дратувала московську сторону. Гетьман затягував із аудієнцією, посилаючись на хворобу, і спочатку посла Ф. Бутурліна прийняв І. Виговський, тільки згодом - сам Б. Хмельницький. Посол висунув козацькому керівництву низку звинувачень, передусім щодо спілки із Семигороддям, яка суперечила Віденському перемир'ю. Також були звинувачено козаків у претензіях на білоруські землі. Крім того, порушувалися питання щодо присутності воєвод у значних містах України, збирання податків, які мали йти царю та ін. Переговори супроводжувалися чередою непорозумінь і проходили у напруженій атмосфері, часто навіть на підвищених тонах з боку гетьмана. Загалом на той час відносини із Москвою максимально охололи, і єдиною причиною, що стримувала Б. Хмельницького від повного розриву таких стосунків, була

татарська загроза. Вона змусила гетьмана наказати А. Ждановичу відступати до України [120, С.129].

Завершальна фаза війни українсько-семигородських військ супроти коронної армії видавалася як спішний відступ з оборонними боями - досить швидко Юрій II Ракоці ухвалив рішення щодо необхідності замирення з поляками, і лише прагнув зробити це на більш вигідних умовах. В спільників були можливості відступити на територію козаків, відновити сили, проте семигородський князь не виявив належної рішучості (його військо було деморалізоване, дезертирство стало буденним явищем) і після битви під Чорним Островом на Поділлі почав перемовини про капітуляцію. В такій ситуації А. Жданович прийняв рішення покинути семигородців і відступити за Південний Буг, аби не стати жертвою сепаратних переговорів князя із поляками. Такий крок став наслідком готовності Ю. Ракоці до капітуляції, а не її причиною. Семигородці 12 липня 1657 р. уклали принизливий договір з поляками, який передбачав вибачення Ю. Ракоці перед польським королем і турецьким султаном, а також розірвання стосунків з ворогами Польщі, сплачення значної контрибуції та втрату артилерії [120, С.119]

Поразка коаліції семигородців та козаків, а також бунт у козацькому війську дуже засмутили Б. Хмельницького, який навіть наказав стратити А. Ждановича (чого, однак, не відбулося). Усе це завдало шкоди здоров'ю гетьмана - його, скоріше за все, вразив інсульт, а після кількох днів, 27 липня 1657 р. гетьман помер. Смерть видатного політика, котрий власним авторитетом тривалий час стримував важкі суперечності та зовнішній тиск сусідів, стався явно не на часі, що вплинуло на подальшу долю України.

Висновки до розділу IV

Отже, протягом 1654-1657 рр. відбулося остаточне оформлення дипломатичної служби української козацької держави Б. Хмельницького. Їй були притаманні всі риси, які були у місіях міжнародних служб країн того

часу. Визначальне рішення у зовнішній політиці завжди залишалося за гетьманом. Він приймав іноземних послів, проводив переговори з ними, відправляв українські посольства і заслуховував їхні звіти, брав активну участь в підготовці дипломатичної кореспонденції, узгодженні суті міжнародних трактатів, підписував їх, а при цьому, спрямовував роботу старшинських рад, мав змогу впливати на схвалення ними того чи іншого рішення. «Буденну» дипломатичну роботу виконував центральний орган виконавчої влади, яким була Генеральна канцелярія, очолювана генеральним писарем. Під час гетьманування Б. Хмельницького послала, а пізніше отримала подальший розвиток система оформлення документів, листування, звернень та ін.

Основу зовнішньополітичних векторів цього часу визначали козацько-московські відносини на фоні продовження військових дій відносно Польщі у 1654-1656 рр. Укладення Віленського перемир'я з Річчю Посполитою ускладнили відносини Війська Запорозького з Москвою. Б. Хмельницький проводить низку переговорів з представниками інших країн, результатом чого стає спільний похід козацько-шведсько-трансільванського війська на Польщу. Оскільки військова операція не увінчалася успіхом, розпочався новий етап переговорів. У коло можливих союзників навіть входили Польща і Кримське ханство та Туреччина, а відносини з Москвою стали дуже прохолодними. В таких обставинах Б. Хмельницький помирає, а питання векторів у зовнішній політиці залишається непомірним та важким завданням його наступників.

ВИСНОВКИ

Зовнішньополітична діяльність в ході національно-визвольної війни Б. Хмельницького була досить насичено та багатогранною. Аналіз значної кількості джерельної бази зумовив її логічне структурування з метою простішого розуміння. Загалом вся численна джерельна база досліджуваної проблеми поділена на такі види:

1. Розпорядча документація вищих державних та церковних влад з питань внутрішньополітичного характеру - універсали, накази, грамоти, привілеї, укази тощо;

2. Дипломатичні джерела (міжнародні договори та угоди, міждержавна кореспонденція, дипломатичні інструкції, посольські звіти й реляції, записи дипломатичних переговорів);

3. Матеріали станово-адміністративних органів (матеріали сеймів та сеймиків Речі Посполитої - сеймові конституції, сеймові діяріуші, сеймові інструкції тощо; акти земських соборів у Росії);

4. Матеріали поточного діловодства («доклади», виписи, відписки тощо, актові книги Речі Посполитої, військові реєстри, офіційна та напівофіційна кореспонденція).

Окремо нами аналізувалися численні наративні джерела, які можна поділити на три види:

- 1) літературно-публіцистичні твори;
- 2) мемуарні джерела - щоденники та мемуари;
- 3) літописи та хроніки

Історіографічна база проблеми зараз має майже таку саму довгу історію, як і сама Хмельниччина як явище. Проте критичний аналіз дипломатичної роботи гетьмана розпочався аж у XIX ст. Всю повноту опрацьованих пам'яток можемо поділити на монографії, наукові збірники, наукові статті. Окремо опрацьовані ресурси польської, російської історіографії, де уявлення представників історичних шкіл співвіднесені з баченням вітчизняних

істориків (В. Антоновича, М. Костомарова, М. Грушевського, І. Крип'якевича, В.Сергійчука, В. Смоля, В. Мицика, Т. Чухліба та ін.)

Від самого початку національно-визвольної війни налагодження дипломатичних відносин з мусульманськими країнами як можливими союзниками по антипольській коаліції відіграла важливе значення у політиці Б. Хмельницького. Природно, що першою державою у цьому відношенні став південний сусід – Кримське ханство. В процесі діяльності постійних дипломатичних місій татар у Чигирині та козаків у Бахчисараї укладено кілька союзницьких договорів про спільні дії проти речі Посполитої. Паралельно з цим велися переговори з представниками турецького султана, який мав на меті встановити з українським гетьманом договір на зразок того, який він мав з кримським ханом. Зміна зовнішньополітичних орієнтирів гетьмана у 1654 р. ускладнили, проте не припинили зовнішньополітичну діяльність Хмельницького з Кримом та Туреччиною, вони були активними аж до смерті правителя Війська Запорозького.

Особливо драматичними виявилися спроби Б. Хмельницького реалізувати «західну» політику та знайти союзників проти Речі Посполитої у так званих «Молдавських походах». Можна виділити декілька основних завдань, які становили основу даного проекту. Першоплановим завданням безумовно було схилення молдавського господаря В. Лупула до військово-політичного союзу з козаками, а також відмова князівства від підтримки Польщі. У випадку виконання першого пункту відкривалися хороші перспективи. Серед останніх - породичання з монаршими дворами Європи; зближення у відносинах з іншими придунайськими державами (Семигороддя, Валахія); можливість схилення на свій бік Я. Радзивіла (фактичного володаря Великого Князівства Литовського) тощо.

Молдавська кампанія мала резонанс на всі дипломатичні відносини і з сусідніми країнами. Занепокоїлись Польща, Австрія, Угорщина, Венеція. Отримання згоди від В. Лупу на одруження Тимоша і Розанди аналізувалося сучасниками як комбінація не тільки династійна, а й політична. Більшість

правителів зайняли політику вичікування, зволікаючи з чітким вибором союзника.

Дуже динамічними були і відносини Б. Хмельницького з Трансільванією. Вони розглядаються як військові домовленості, що підтверджують незалежну політику гетьмана після Переяславської ради. Історики підкреслюють, що український гетьман прагнув підписати договір з противником Росії – Трансільванією, а пізніше і Швецією.

Оцінюючи московську політику гетьмана Б. Хмельницького кінця 1640 – початку 1650-х рр., що закінчилася Переяславською радою, треба пам'ятати насамперед те, що вона вперше на міжнародній арені легітимізувала розрив Війська Запорозького з Польщею. Крім того, угодою було укріплено непорушність устрою Гетьманату, а також залучено до військової боротьби козацтва з Річчю Посполитою важливого союзника. Саме зважаючи на такі аспекти, московську політику козаків на цей момент можна вважати досить успішною. Такою вона залишалася до тих пір, поки зберігали актуальність підкреслені вище аспекти. Втрата будь-яким з них своєї значимості неминуче виставляла на передній план питання доцільності існування в недоторканності зовнішньополітичної моделі, породженої угодою 1654 р

Основу зовнішньополітичних векторів останніх років життя гетьмана визначали козацько-московські відносини на фоні продовження військових дій відносно Польщі у 1654-1656 рр. Укладення Віленського перемир'я з Річчю Посполитою ускладнили відносини Війська Запорозького з Москвою. Б. Хмельницький проводить низку переговорів з представниками інших країн, результатом чого стає спільний похід козацько-шведсько-трансільванського війська на Польщу. Оскільки військова операція не увінчалася успіхом, розпочався новий етап переговорів. У коло можливих союзників навіть входили Польща і Кримське ханство та Туреччина, а відносини з Москвою стали дуже прохолодними. В таких обставинах Б. Хмельницький помирає, а питання векторів у зовнішній політиці залишається непомірним та важким завданням його наступників.

Протягом 1654-1657 рр. відбулося остаточне оформлення дипломатичної служби української козацької держави Б. Хмельницького. Їй були притаманні всі риси, які були у місіях міжнародних служб країн того часу. Визначальне рішення у зовнішній політиці завжди залишалося за гетьманом. Він приймав іноземних послів, проводив переговори з ними, відправляв українські посольства і заслуховував їхні звіти, брав активну участь в підготовці дипломатичної кореспонденції, узгодженні суті міжнародних трактатів, підписував їх, а при цьому, спрямовував роботу старшинських рад, мав змогу впливати на схвалення ними того чи іншого рішення. «Буденну» дипломатичну роботу виконував центральний орган виконавчої влади, яким була Генеральна канцелярія, очолювана генеральним писарем. Під час гетьманування Б. Хмельницького послала, а пізніше отримала подальший розвиток система оформлення документів, листування, звернень та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Бутич І. Два невідомі листа Богдана Хмельницького // Записки НТШ. Львів, 1991. Т. ССХХІІ. С. 319-326.
2. Величко С. В. Літопис / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1991. 371 с.
3. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3-х т. Т. 1. 1620-1647 гг. М.: Изд-во АН СССР, 1954. 587 с.
4. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3-х т. Т. 2. 1648-1651 гг. М.: Изд-во АН СССР, 1954. 560 с.
5. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3-х т. Т. 3. 1651-1654 гг. М.: Изд-во АН СССР, 1954. 647 с.
6. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. (упоряд. Ю.Мицик). Т.1 (1648–1649 рр.). К.: НАНУ, 2012. 680 с.
7. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. (упоряд. Ю.Мицик). Т.2 (1650–1651 рр.). К.: НАНУ, 2013. 693 с.
8. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. (упоряд. Ю.Мицик). Т.3 (1651–1654 рр.). К.: НАНУ, 2014. 424 с.
9. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. (упоряд. Ю.Мицик). Т.4 (1655–1658 рр.). К.: НАНУ, 2015. 540 с.
10. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. К., 1961. 740 с.
11. Документы об освободительной войне украинского народа. 1648-1654 гг. К.: Наукова думка, 1965. 826 с.
12. Історія України в документах і матеріалах. Т. 3.: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569-1654 роки) / Склали М. Н. Петровський, В. К. Путілов. К.: Вид-во АН УРСР, 1941. 291 с.
13. Конисский Г. История Русов / Ответственный редактор В. А. Замлинский. Репринт. воспр. изд. 1846 г. К.: Дзвін, 1991. 262 с.

14. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. із староукр. К.: Знання України, 1992. 192 с.
15. Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. К. Наук. думка, 1971. 208 с.
16. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. – К., 1998. 417 с.
17. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657. К.: Вид. дім «Альтернативи», 1998. 382 с.
18. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. Пер. з фр. Ю. Назаренко. К.: Томіріс, 1993. 224 с. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/chevalier/shevl.htm>

Література

19. Брехуненко В. Витоки кримської політики Богдана Хмельницького // Український історичний журнал. 1995. Тисяча років української суспільно-політичної думки [у 9 т.]. К. : Дніпро, 2001. Т. 13. 344 с.
20. Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. К., 1995. 243 с.
21. Абецедарский Л.С. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией в середине ХУП века // Воссоединение Украины с Россией 1654 – 300 лет М., 1954.
22. Алескеров Ю. Н., Чикаев Х. Ф. Выдающееся событие в истории нашей Родины. К 300-летию воссоединения Украины с Россией. Самарканд: Изд-во Узбек. ун-та, 1954. 70 с.
23. Антонович В. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого Режим доступу: // <http://litopys.org.ua/anton/ant11.htm>
24. Апанович О. Зборівська угода // Історія України. 1999. № 45. С. 1-2.
25. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. К.: Ватра, 1994. 93 с.
26. Апросіна О. В. «Польські аннали» Веспасіана Коховського як джерело до історії України середини і третьої чверті XVIII ст. Режим доступу: // http://www.ukrterra.com.ua/chronology/8/aprosina_dgherel.htm

27. Байдаус Э. Штрихи к политическому портрету Б. Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648-53гг.) // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XIV-XVIII ст. 2002. Вип. 2. С. 195-210.
28. Барабой А. З. Праці Шевальє з історії України // <http://litopys.org.ua/chevalier/shevl01.htm>
29. Барвинский О. Крестьяне на Левобережной Украине в XVII–XVIII в. Харьков, 1909. 201 с.
30. Барвінський О. Змагання України до державної самостійності після Переяславського договору // Календар т-ва Просвіта. 1920. Львів, 1919. С.10-21.
31. Бардах Ю. История государства и права Польши [пер. с пол.] / Ю. Бардах, Б. Леснородский, М. Питерчак. М., 1980. 280 с.
32. Беляков Г.Ф., Белякова О.Г. Польська література про українське козацтво // Укр. іст. журн. 1991. № 5. С.77-87.
33. Божко С. Гетьманщина. Полтава, 1923. 298 с.
34. Бойко И. Д. Воссоединение Украины с Россией. М.: Изд-во АН СССР, 1954. 112 с.
35. Бойко И. Д. Переяславская Рада и ее историческое значение. К.: Госполитиздат УССР, 1954. 72 с.
36. Борисенко В.І. Соціально-політичний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986. 241 с.
37. Брехуненко В. Донське козацтво як чинник зовнішньої політики Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького. К., 1995. С. 120-141.
38. Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. К., 1998. 327 с.
39. Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1656) // Архіви України. 1966. № 3. С. 62-66.
40. Вайнштейн О.Л. Русско-шведская война 1655–1660 годов: Историографический обзор // Вопросы истории. 1947. № 3. С.190-212.

- 41.Василевський М. Пилявецька битва 1648 року – Канни Богдана Хмельницького // День. 2003. 25 жовтня. С. 5.
- 42.Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. К., 1916. 432 с.
- 43.Василенко Н.П. Територія України XVII віку // Ювіл. зб. на пошану акад. Д.І.Багалія. – К., 1927. Ч.1. С.261-287.
- 44.Величко С. Літопис / С. Величко К. : Дніпро, 1991. Т. 1. 371 с.
- 45.Винар Л. Молдавська концепція Богдана Хмельницького в роках 1648-1653 // Козацька Україна: Вибрані праці. Київ-Львів-Нью-Йорк-Париж, 2003. С. 309-311.
- 46.Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького (1648-1657) // Козацька Україна: Вибрані праці. Київ-Львів-Нью-Йорк-Париж, 2003. С. 331-353.
- 47.Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. К., 1998. Кн. II. 361 с.
- 48.Галактионов І. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года. Саратов, 1960. 173 с.
- 49.Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648-1651. Львів, 1996. 189 с.
- 50.Голобуцкий В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. К.: Госполитиздат УССР, 1962. 360 с.
- 51.Голобуцький В. Росія і визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. К.: Держполітвидав УРСР, 1954. 96 с.
- 52.Головченко В., Матвієнко В. Дипломатична історія України (від найдавніших часів до XIX століття): Навч. посібник. К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2007. 512 с.
- 53.Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К.: Критика, 2007. 462 с.

- 54.Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. Ужгород, 2009. 271с.
- 55.Горобець В. День, якого не було?..: Переяславська рада 1654 року в міфах та реаліях // День. 2003. 28 лютого. С. 8.
- 56.Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. К., 2001. 533 с.
- 57.Горобець В. Іван Нечай та українсько-російські суперечки за Білорусь (1654-1659 рр.) // Український історичний журнал. 1998. № 1. С. 24-39.
- 58.Горобець В. М. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Український історичний журнал. 1995. № 4. С. 45-57.
- 59.Горобець В. М. Політична система та інституційна модель Української козацької держави / В. М. Горобець. 800 с.
- 60.Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XIV-XVIII ст. 2002. Вип. 2. С. 250-265.
- 61.Грушевський М. Очерк истории украинского народа. К., 1911. 312 с.
- 62.Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ-Відень, 1921. 389 с.
- 63.Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. Т.7; Т.8. Ч.1. Нью-Йорк, 1957. Т.9. Кн.2
- 64.Грушевський М. Історія України-Руси. Т.9. Ч.2. 702 с.
- 65.Гуржій О. Українська держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. К., 1996. 310 с.
- 66.Дашкевич Я. Клан Хмельницького легенда чи дійсність? / Я. Дашкевич // Україна в минулому. К., Львів, 1992. Вип. 2. С. 78–92.
- 67.Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? // Україна в минулому. Київ-Львів, 1992. Вип.2. С.90-112.

68. Дашкевич Я. Павло Тетеря – незрозумілий гетьман (1662–1665 // Неопалима Купина. 1995. № 1–2. С.45-56.
69. Дробіна Л. Формування українсько-молдавських відносин у 1650 р. // Електронний ресурс. Режим доступу: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/251338.pdf>
70. Дыбковская А. История Польши с древнейших времен до наших дней [пер. с пол.] / А. Дыбковская, М. Жарын, Я. Жарын. Варшава, 1995. 374 с.
71. Єрмолаєв В. М. Виші представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) / В. М. Єрмолаєв. Х., 2005. – 272 с.
72. Заборовский Л.В. Борьба русской и польской дипломатии и позиции Османской Империи в 1653–1654 гг. // Освободительные движения на Балканах. М., 1978. С.192-210.
73. Заборовский Л.В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х годов ХУП века // Россия, Польша и Причерноморье в ХУ – ХУШ вв. М., 1981. С.76-88.
74. Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине ХУП в. М., 1981. 381 с.
75. Замлинський В. Богдан Хмельницький. М., 1989. 329 с.
76. Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648-1764-1802 роках. Нью-Йорк, 1968. 192 с.
77. Иловайский Д. История России: В 5 томах. Окончание Московско-царского периода. – 1-е изд. М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1905. Т. 5. 352 с.
78. Копиленко О. Повернення М.С.Грушевського. К., 1991. 190 с.
79. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький / Н. И. Костомаров. Киев, 2004. 843 с.
80. Крикун М.Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993. 216 с.
81. Крикун М.Г. Згін населення Правобережної України в Лівобережну 1711-1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України // Україна модерна. 1996. № 1. С.19-29.

82. Крикун М.Г. Подільський козацький полк: періоди існування і полковники // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Львів-Люблін, 1996. 294 с.
83. Крип'якевич І. Бібліографія. Нові праці з історії Гетьманщини XVII ст. // Записки НТШ. Т. 144–145. С.190-210.
84. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький і Москва // Український історик. – 1969. № 1–3. С.23-37.
85. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. 231 с.
86. Крип'якевич І. Історія Української держави XVII–XVIII ст. (літографовані лекції, читані у Львівському університеті. Львів, 1922. 310 с.
87. Крип'якевич І. Могила І.Виговського // Стара Україна. Львів, 1924
88. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Мюнхен, 1955. 271 с.
89. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в. К., 1912 281 с.
90. Липинський В. Україна на переломі. Відень, 1920 387 с.
91. Лочмель И.Ф. Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов. М., 1940. 262 с.
92. Мальцев А.Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. М., 1974. 283 с.
93. Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну. К., 1941. 418 с.
94. Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького, деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. К., 1995. С.63-72.
95. Млиновецький Р. Боротьба Росії і Польщі за Україну // Нариси політичної історії. 1953. 140 с.
96. Модзалевський В. Перший військовий підскарбій (1663–1669). Роман Ракушка-Романовський // Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук. К., 1919. Кн.1. С.154-189.
97. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине ХУП в. М.; Л., 1948. 210 с.
98. Оглоблин О. До історії Руїни // Записки історично-філологічного відділу Укр. Академії наук. К., 1928. Кн. XVI. С.10-27.

99. Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. Нью-Йорк, 1957 274 с.
100. Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI-XVIII ст. Мюнхен, 1951. 281 с.
101. Окишкевич Л. Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Пр. Комітету для виучування історії західно-руського та українського права. К., 1929. Вип.6. С.51-63.
102. Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. / Л. Окіншевич ; за ред. М. П. Василенка. К., 1929. Ч. 1 : Генеральна Рада 340 с.
103. Оляничин Л. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року / Л. Оляничин // Записки НТШ. Львів, 1991. Т. 222. 450 с.
104. Павлищев Н. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. С-Пб., 1887. Т.1–5.
105. Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. Харків, 1930. 301 с.
106. Полонська-Василенко Н. Історія України. Мюнхен, 1976. 432 с.
107. Полонська-Василенко Н. Українська історіографія. Мюнхен, 1971. 234 с.
108. Рубинштейн Н.Л. Классовая борьба на Украине в ХУП веке // Борьба классов. 1936. № 4. С.38-56.
109. Руїна. Історія України в прозорих творах та документах. К., 1996. 321 с.
110. Савич А.А. Борьба за Белоруссию и Украину в 1654-1667 гг. (из истории русско-польских отношений второй половины ХУП в.) // Ученые записки МГПИ им. В.П.Потемкина. Кафедра истории СССР. – 1947. Т.П. Вып.2. С.72-88.
111. Савич А.А. Борьба за Белоруссию и Украину в 1654–1667 гг.: Из истории русско-польских отношений второй половины ХУП в. // Учен. зап. Моск. гор. пед. ин-та им. В.П.Потемкина. Каф. истории СССР. 1947. Т.11. Вып.2. С.128-210.

112. Санін Г.А. Некоторые проблемы истории Крымского ханства в ХУП в. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 1993. Т.3. 112 с.
113. Санін Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине ХУП века. М., 1987. 164 с.
114. Санін Г.А. Украина и русско-османские отношения второй половины ХУП в. // Внешняя политика России. Историография. М., 1988. С.109-113.
115. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI– середина XVII ст. К., 1991
116. Смолій В. Українська козацька держава // Укр. іст. журн. 1991. № 4. С.34-49.
117. Сергійчук В.І. Морські походи запорожців. К., 1992. 281 с.
118. Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI – XVII вв. М., 1946. Т.1–2. 328 с.
119. Смолій В. А. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття / В. А. Смолій, В. С. Степанков. К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. 118 с.
120. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. К., 2009. 350 с.
121. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1993. 490 с.
122. Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XII ст. К., 1992. 261 с.
123. Соловьев С.М. Гетман Выговский // Отечественные записки. 1859. Год 21. – Т.СХХУП. – № 11. С.43–64
124. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн.V и VI. М., 1961. 317 с.
125. Степанков В. Аграрна політика Богдана Хмельницького // Феодалізм на Україні. К., 1990. С.52–65.
126. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування української держави. Львів, 1994. 371 с.

127. Степанков В.С. Гетьманство І. Виговського: Соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва // Середньовічна Україна. 1994. Вип.1. С.82-90.
128. Степанков В.С. Ідея української ідеї і Річ Посполита в середині XVII ст. (1648–1660 рр. // Польща – Україна: Історична спадщина і суспільна свідомість. К., 1992. 217 с.
129. Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках ХУП ст. К., 1960. 229с.
130. Струкевич О. Політична еліта. Історія української культури [у 5 т.] / О. Струкевич. К., 2003. Т. 3 : Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. 334 с.
131. Субтельний О. Україна: Історія. К., 1991. 384 с.
132. Терлецький О. Гетьманська Україна і Запорозька Січ. Львів, 1935. 187 с.
133. Терлецький О. Історія України. Козацька доба. – Львів, 1936. 254 с.
134. Терлецький О. Як будував і як руйнував український народ. Львів, 1921. Ч.1. 207 с.
135. Тисяча років української суспільно-політичної думки [у 9 т.]. К. : Дніпро, 2001. Т. 13. 344 с.
136. Томашівський М. До історії перелому Хмельниччини. К., 1927. 190 с.
137. Томашівський М. Народні рухи на Галицькій Русі // Записки НТШ. Т.23–24. С.290-309.
138. Томашівський М. Перший похід Хмельницького в Галичину. Львів, 1914. 187 с.
139. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Б.Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.) Львів, 1993. 283 с.
140. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Львів, 1996. Ч.1. 218 с.

141. Чухліб Т.В. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр.». Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Chukhlib_Taras/Kozaky_i_monarkhy/
142. Чухліб Т.В. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький-Дорошенко – Мазепа». К., 2011. 327 с.
143. Чухліб Т.В. Український гетьманат: історія національного державотворення XVII-XVIII ст. У 2-х кн. К., 2018. 610 с.
144. Швидько А.К. Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской Рады. Днепропетровск, 1983. С.92-98.
145. Швидько А.К. К вопросу о городских селах Левобережной Украины. Днепропетровск, 1983. 192 с.
146. Шевченко Ф.П. Про народ і класи на Україні під час визвольної війни 1648–1654 рр. // Середні віки на Україні. К., 1973. С.13-21.
147. Яворський М. Історія України в стислому нарисі. Харків, 1928. 376 с.
148. Яковенко Н. Українська шляхта. К., 1993. 290 с.
149. Яковлева Т. Проблемы неоднородности украинского казачества и внутренние противоречия их идеалов. Войско Запорожское и Запорожье / Т. Яковлева // Украина и соседние государства в XVII веке: материалы междунар. конф. СПб., 2004. С. 203-214.
150. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII ст. / Т. Яковлева. К., 1998. 360 с.
151. Gierowski A. Historia Polski. 1505–1764. Warszawa, 1957
152. Samsonowicz H. Historia Ukrainy. Warszawa, 1973. 192 s.
153. Wojcik Z. Dyplomacja polska w wojen drugiej polowie XVII wieku (1648–1699 // Historia dyplomacji polskiej. Warszawa. – Т.ІІ. 253 s.
154. Wojcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. Warszawa, 1959 - 212 s.
155. Wojcik Z. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w Dawnej Polsce. Warszawa, 1960. 276 s.